

Zagrebačka sinagoga

Zagrebačka sinagoga sagrađena je 1867. godine, šezdeset i jednu godinu poslije osnutka židovske općine u Zagrebu (1806.), a prije nego što su Židovi zakonski stekli puna građanska prava u Hrvatskoj (1873.). Srušena, točnije, razarana je od listopada 1941. do svibnja 1942. u doba Nezavisne Države Hrvatske, u jeku fašističkoga genocida nad Židovima. (sl. 1, 2, 3, 4)

Zagrebačka sinagoga nikada nije bila temom nekog monografskog znanstvenog prikaza, iako ju je spominjao niz autora koji su se bavili razvojem Zagreba i njegovom arhitekturom XIX. stoljeća, napose graditeljem Franjom Kleinom, projektantom sinagoge.¹ U povodu stodevedesete obljetnice osnutka Židovske općine Zagreb, godine 1996. i u povodu stotridesete obljetnice posvećenja sinagoge, godine 1997. održana je u Zagrebu izložba *Zagrebačka sinagoga – reliquiae reliquiarum*.² Ona je poticaj za ovaj tekst. Zasnovan je na arhivskom istraživanju i analizi nekoliko povijesnih fotografija, korpusa nacрта povezanih s naumima preinaka sinagoge u prvoj polovini XX. stoljeća,³ sačuvanih arhitektonskih fragmenata, najposlije i na kompjutorskoj rekonstrukciji sinagoge izrađenoj za izložbu 1996. godine.⁴ Karakter dokumentacije – doduše relativno zadovoljavajuće s obzirom na sačuvanost ili potpun nestanak dokumentacije o stotinama europskih sinagoga razorenih u holokaustu – ograničava mogućnosti interpretacije i ostavlja neka pitanja bez odgovora. Ipak, i takva kakva jest, ona je dovoljna da zagrebačku sinagogu uključi u povijest umjetnosti i kulture kao djelo, a ne kao tek uspomenu na njega.

Povijesnoumjetničkom prikazu prethodi ekskurs u povijest židovske sakralne arhitekture i kulturne prakse. Njime se žele naznačiti konstante koje određuju židovska svetišta, a potom i različite elemente memorije koje zaziva sinagoga u razdoblju historicizma, kada se potvrđuje reprezentativnim izgledom i monumentalnim mjerilom i kao svaka građevina u to doba mora svoju funkciju i značenje izraziti stilom, odnosno utemeljiti svoj identitet na povijesnim odrednicama svoje vrste.

1 Zagrebačka sinagoga, neposredno poslije posvećenja 1867.
Foto: Ivan Standl

2 (lijevo)
Rušenje zagrebačke sinagoge, od listopada 1941. do svibnja 1942.

¹ Lelja Dobronić, *Zaboravljeni zagrebački graditelji*, u: *Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova*, Zagreb, 1983. – Dubravka Kisić, *Porušena sinagoga, Praška 7, kulturno-historijska analiza i valorizacija objekta*, u elaboratu: *Konzervatorska studija bloka Trg Republike – Praška -Zrinjevac – Petrinjska*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb, 1989. – Olga Maruševski, *Franjo Klein, graditelj sredine 19. stoljeća*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 17/2, Zagreb, 1993. – Vladimir Bedenko, *Franjo Klein i razvoj historicističke arhitekture u Zagrebu*, katalo-

g izložbe *Historicism u Hrvatskoj*, Zagreb, 2000. – Zlatko Karač, *Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj u doba historicizma*, u katalogu izložbe *Historicism u Hrvatskoj*, Zagreb, 2000. – Prvi opis sinagoge objavio je Adolf Hudovski, autor prvog vodiča grada Zagreba, *Zagreb i okolica, kašiput za urođenike i strance*, Zagreb, 1892. U stalnom postavu Muzeja grada Zagreba iz 1997. sinagogi je posvećena sekvenca s maketom, sačuvanim umivaonikom, dvije kamene ploče i fotografijama iz XIX. stoljeća (v. i *Vodič po stalnom postavu Muzeja grada Zagreb*, Zagreb, 2000.)

² Izložbe su održane od 15. do 29. 12. 1996. u Muzeju Mimara, te od 26. 9. do 8. 10. 1997. u Galeriji *Forum* u Zagrebu. Organizator izložbe: Židovska općina Zagreb, koncepcija izložbe: Snješka Knežević i Aleksander Laslo, tekst kataloga: Snješka Knežević.

³ Uprava za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture RH, Planoteka, Ostavština atelijera Hönigsberg i Deutsch.

⁴ Rekonstrukcije su izradili arhitekti Ivana i Tomislav Kušan na temelju analize sačuvanih nacрта i fotografija.

3
Unutrašnjost sinagoge, 1880.
Foto: Ivan Standl

4
Rušenje zagrebačke sinagoge od listopada
1941. do svibnja 1942.
Foto: Tihomil Stahuljak

Hram – sinagoga

Hram i sinagoga – dva tipa trajnog svetišta što ih zna židovstvo – razlikuju se povjesnim, vjerskim, kulturnim i arhitektonskim određenjima. Hram (*bet ha-mikdaš*) nastao je i nestao sa židovskim kraljevstvom i njegovim političkim i religijskim središtem Jeruzalemom. Hram je središnje nacionalno svetište, sa žrtvenim ritualom, koji održava hijerarhijski organizirano svećenstvo. Njegova je svetost najviša i vječna, jer ga je, prema Bibliji, stvorio i posvetio Bog kao svoje boravište među izabranim narodom. U svim fazama svog postojanja i preobrazbama, od sredine X. st. pr. n. e. do 70. godine, kada je razoren, Hram je veličajna građevina: središte golemog ograđenog i utvrđenog kompleksa s teresama, otvorenim dvorištima i nizom zgrada. Sinagoga naprotiv služi pobožnosti *općine*, *kehile*, oblika zajedništva u doba gubitka države, za babilonijskog sužanjstva, i u dvomilenijskoj dijaspori, poslije konačnog nestanka državne zajednice. Ona je prema Talmudu⁵ “malo” svetište. Nije nadomjestak Hrama, nego novi i drukčiji oblik, uvjetovan izmijenjenim političkim i društvenim prilikama, ponajprije decentralizacijom kulta i obredom kojim se Bogu više ne služi žrtvovanjem nego kultom zakona sadržanih u Tori,⁶ dokumentu saveza s Bogom. Umjesto njegova otjelotvorenja, Pločama Zakona pohranjenim u Zavjetnom kovčegu u Svetinji nad svetinjama hrama, sinagoga sadrži zapis zakona na prenosivim svicima. Kult i ritual povezan sa sinagogom ne pretpostavljaju neki određen prostorni oblik, nego samo izolirano mjesto za grupu koju čini najmanje deset odraslih muškaraca (*minjan*), koncentriranih u pobožnosti. Stoga se njen arhitektonski oblik u razdoblju njezina duga postojanja mijenjao u skladu sa životnim prilikama u kojima su Židovi živjeli u najrazličitijim sredinama.

Židovska tradicija razlikuje tri pojma hrama. Prvi, izgrađen u Jeruzalemu, na brdu Morija (Cion) za vladavine kralja Salomona (oko 970. do 931. godine pr. n. e.) postojao je do 586. godine pr. n. e., kada ga je razorio babilonski kralj Nebukadnezar (604–562. godine pr. n. e.) i otjerao Židove u babilonijsko sužanjstvo.⁷

Pojam Drugog hrama svodi se na obnovljeno svetište koje je od 520. do 515. godine pr. n. e. izgradio Zerubabel nakon povratka Židova iz babilonijskog sužanjstva, pošto im je perzijski kralj Kir naredio povratak i obnovu Hrama, te na raskošnu obnovu Zerubabelova hrama, koju je od 20. do 19. godine pr. n. e. izveo Herod Veliki (37–4. godine pr. n. e.). Taj je hram godine 70. razoren i spaljen u doba rimskog cara Vespazijana, nakon sloma prvog židovskog ustanka (66 – 70. godine). Godine 71. Vespazijan i njegov vojskovođa Tit, kasniji car, pokazivali su opljačkane dragocjenosti Hrama, tako raskošni sedmokraki svijećnjak, *menoru*,⁸ u svom trijumfu u Rimu, koji je ovjekovječen Titovim slavolukom. Ostatke Drugog hrama dao je nakon drugog židovskog ustanka (132 – 135. godine) pod vodstvom

⁵ *Talmud* (hebr. učenje) postbiblijski zbornik, sistematiziran u 22 knjige od otprilike 2,5 milijuna riječi. U potpunosti je *Pisanog zakona*, Tore, naziva se i *Usmenim zakonom* (*Tora še-beal pe*), jer je utemeljen na usmenoj predaji koja se počela zapisivati od III. st. Sadrži različita tumačenja i komentare Biblije, te golemu građu o religijskim i svjetovnim običajima, elemente gotovo svih područja znanja, zakone, zakonske prijedloge, rješenja i odredbe Sanhedrina (vrhovne političke, pravne i religijske institucija u grčko i rimsko doba), palestinskih patrijarha, učenjaka babilonijskih akademija i rabinskih autoriteta. Osnovni, raniji dio Talmuda je *Mišna* (hebr. ponavljanje, utvrđivanje) ili *Druga Tora*, iz kojeg proistječe *Gemara* (hebr. dopunjavanje). Kako se *Mišna* izučavalo u Palestini i Babiloniji, postoje dva Talmuda: palestinski ili jeruzalemski, završen potkraj V. st., i babilonijski, završen VI/VII. st. Uz Bibliju, *Tanah*, najveći je pisani spomenik židovske kulture. Određivao je ukupni život postbiblijskog židovstva sve do emancipacije u XIX. st.

⁶ *Tora* (hebr. nauk), Pentateuh, Petoknjžje, prvi dio Biblije. Sastoji se od pet knjiga: *Berešit-Postanak*, *Šemot-Izlazak*, *Vajikra-Levitski zakonik*, *Be-midbar-Brojevi*, *Devarim-Ponovljeni Zakon*. Konačna redakcija Petoknjžja završena oko 400. g. pr. n. e. Zajedno s dvije kasnije kanonske knjige *Proroci i Spisi* čini Hebrejsku bibliju – *Tanah* (Ta Na Kn: *Tora*, *Nevi'im*, *Ketuvim*) ili *Svete spise* (kitvei ha-kodeš). Ona sadrži 24 knjige. – Tora slovi kao temeljni židovski religijski zakon iz kojeg se izvode duhovna i etička načela ukupnog života. U užem smislu Tora se obilježava kao Božja objava na Sinaju i pet knjiga Mojsijevih. Rabinska tradicija razvila je predodžbu o božanskom porijeklu Tore, koja je postojala prije nastanka svijeta i sadrži njegov nacrt. U *kabali*, židovskom misticizmu, Tora se razmatra kao organizam, ime Božje i božanska riječ beskonačna značenja, te često izjednačuje s preegzistentnom mudrošću. – Dijelovi Tore čitali su se u Hramu i sinagogama. Tradicionalno se rukom prepisuje na ukrašeni svitak pergamenta i u sinagogi čuva u *Svetom ormaru*.

⁷ O njemu svjedoči Biblija: Prva knjiga o Kraljevima, 6-8, nastala između 620. i 607. pr. n. e., Druga knjiga Ljetopisa, 2-4, nastala mnogo kasnije, te Jeremija, 52.

⁸ *Menora* pripada kulturnom inventaru Svetog šatora, a također i Drugog hrama. Opisuje se u Bibliji, Knjiga Izlaska 37,17-25, i Zaharija 4,2. Izvedena je iz staroorijentalnog motiva drva života, simbolizira duh Božji i Toru, koja se izjednačuje sa svjetlošću. Nakon propasti Hrama simbolizira židovski narod i postaje najčešćim simbolom u židovskoj umjetnosti. U antičkoj sepulkralnoj umjetnosti upaljena simbolizira vječni život; u srednjovjekovnoj iluminaciji zajedno s ostalim hramskim obrednim predmetima simbolizira Treći hram mesijanskog razdoblja, odnosno zaziva nadu u Mesiju. Od baroka česti je motiv u opremi Tore. Godine 1948. postaje službenim amblemom Države Izrael.

legendarnog vođe Šimuna Bar Kohbe ukloniti rimski car Hadrijan, koji je provinciju Judeju preimenovao u provinciju Siriju-Palestinu, a Jeruzalem u Aeliu Capitolinu i zabranio Židovima pristup u grad. Na mjestu Hrama godine 135. podignuto je rimsko svetište. Taj datum označava početak konačne dijaspore.⁹

Pojam Trećeg hrama veže se uz viziju proroka Ezekielu oko 573. godine pr. n. e. u doba babilonijskog sužanjstva. To je idealni hram mesijanskog razdoblja u kojem će biti obnovljeno izraelsko kraljevstvo i Hram, te uspostavljeno kraljevstvo Božje.¹⁰ Posrijedi je utopijska rekonstrukcija Prvog hrama koji je Ezekiel poznao.

Pisani izvori ne govore o izgledu i stilu Hrama, ali opisuju njegov položaj unutar hramskog kompleksa, unutrašnji raspored, dimenzije, dekor i kultne predmete, te skupocjenu građu u kojoj su ostvareni.

Salomonov hram je prema Bibliji djelo Božje. Sam mu je Jahve diktirao plan: dimenzije, raspored, opremu i njen razmještaj.

Unutrašnji raspored Hrama poziva se na Sveti šator, prenosivo svetište što ga je na putu iz Egipta podigao Mojsije, također prema uputama Jahve.¹¹ Šator je imao dvije prostorije: Svetinju nad svetinjama, u kojem je pohranjen Zavjetni kovčeg (*aron ha-berit*), u njemu Ploče Zakona (*luhot*) sa Deset zapovijedi (*aseret ha-diberot*, dekalog), a sa strana su mu bila dva kerubina. Zavjesom je odijeljen od glavne dvorane sa stolom za prinesene hljebove, kadionim žrtvenikom, menorom i vječnim svjetlom (*ner tamid*). U dvorištu bio je žrtvenik za žrtve paljenice i brončani umivaonik.

Salomonov hram sastojao se od *ulama*, predvorja, pred kojim su bili brončani stupovi Jahin (desno) i Boaz¹² (lijevo), *hekala*, glavne dvorane, dekorirane kerubinima, palmama i cvijećem, u kojoj su bili oltar za kad, stol za prinesene hljebove i deset svijećnjaka, te *debara*,¹³ Svetinje nad svetinjama, u kojoj je bio Zavjetni kovčeg s Pločama Zakona prenesen iz Svetog šatora, a s obje su mu strane bila dva kerubina. U otvorenom dvorištu hrama bili su oltar za žrtve paljenice, *Tučano more* – umivaonik za svećenike postavljen na dvanaest volova, te deset prenosivih umivaonika za pranje mesa žrtava. S tri strane hram je okružen trokatnom dogradnjom pridodanom vjerojatno kasnije.

Zerubabelov hram, podignut na ruševinama Prvog hrama, zacijelo je slijedio njegov tlocrt i ponovio unutrašnji raspored. Njegova je Svetinja nad svetinjama, *debir*, bila prazna jer je pri razaranju Prvog hrama nestao Zavjetni kovčeg s Pločama Zakona, a u *hekalu* nije bilo deset svijećnjaka, nego samo *menora*. U dvorištu nije bilo Tučanog mora, a pred predvorjem Jahina i Boaza. I Herodov hram, uređen podjednako u znaku samopotvrde kralja Judeje kao i zazivanja veličine i ugleda Davidova i Salomonova carstva, zadržava trodijelni raspored unutrašnjosti, iako ne i dimenzije prethodne građevine. One su veće, a cijeli je hramski kompleks monumentalniji.

Napokon, Treći hram iz Ezekielove vizije također zadržava tlocrt Salomonova hrama, no vizionarova strogo simetrična koncepcija ukupnog hramskog areala mnogo je veličajnija. Ona je znatno utjecala na zapadnjačku recepciju jeruzalemskog hrama.

Svojim nestankom iz židovske povijesti Hram ulazi u povijest civilizacije kao kozmički simbol¹⁴ i ideal savršenstva, arhitektonski etički i estetski arhetip i topos utopije. Kao otjelotvorenja odnosa čovjeka i Boga i bogodano zdanje nadzemaljskog porijekla postaje vrhunskom temom metafizike: predmetom izučavanja teologije – judaističke, kršćanske i islamske, ontologije, kozmologije i mističizma, potom teorije arhitekture, antropologije, filo-

⁹ O Zerubabelovu hramu svjedoči Biblija, Knjiga Ezrina, 3-4, 5-6, 16, Knjiga Nehemijina, 6, 10, 10, 37 i 12, 44 (hram se tek spominje). O Herodovu hramu mnogo opširnije svjedoči židovski historiograf Josip Flavije (Flavius Josephus, 37/38. – poslije 100.) koji je vidio hram i njegovo razaranje, u djelima *Antiquitates XV. 1* i *Bellum Judaeum V. 5.*, nastalim poslije 70. godine.

¹⁰ Biblija, Proročke knjige, Ezekiel, 40-43, traktat Midot iz Mišne (o mjerama i uređenju hrama) i hramski svitak iz Kumrana, poznat od 1960.

¹¹ Biblija, Knjiga izlaska, 25-32 i 35-39, 40. U Drugoj knjizi o Samuelu, 7, 11-17, najavljuje se podizanje hrama.

¹² Iako se iz nejasnih, dijelom proturječnih biblijskih navoda ne razabiru stvarni izgled stupova i njihovih kapitela, veličina i mjesto ispred hrama, oduvijek je postojala svijest o njihovom visokom simboličkom značenju. Ono se ponajprije zasniva na imenima, ugraviranim u stupove, koja se ne mogu točno odgonetnuti, ali upućuju na čvrstoću i postojanost, odnosno snagu i moć, što

znači božansko utemeljenje hrama i vjere postojanošću i snagom. Kapiteli u obliku mognanja upućuju na plodnost, a na to i tumačenje *Jahina* kao aktivnog principa (muškosti) a *Boaza* kao pasivnog principa (ženskosti). Na ulazu u svetište i stjecište božanskih sila simboliziraju duhovnu plodnost. Simboličko značenje ima i bronca, sveta kovina, simbol saveza između neba i zemlje i postojanosti tog saveza. Od II. st. pr. n. e. tumače se kao drvo života (Baal) i drvo istine. U kršćanskoj biblijskoj egzegezi tumače se kao sim-

zofije i povijesti umjetnosti (ikonologije). Prostorna struktura, dimenzije, brojevi i njihovi odnosi, građa, svi sastojci i kulturna oprema predmet su spelukacije i interpretacije. S vremenom metafizičke discipline stvaraju golemi metaforički sklop u kojem se pojedini elementi dodiruju, uzajamno oplođuju, ali ne i poklapaju.

Razmatranja značenja, poruke i smisla Hrama prate pokušaji rekonstrukcije njegova izgleda. Oni oduvijek polaze od pojma njegove savršenosti i paradigmatičkog značaja. Teže se primijeniti na sakralnu, napose kršćansku gradnju kojoj patristička biblijska egzegeza od III. st. kao uzor postavlja Hram njegovom interpretacijom kao prefiguracije Crkve kršćanske. Tako Hagia Sophia (532 – 537.), mjesto državnog sakralnog kulta bizantske epohe u Konstantinopolu, preuzima odnose mjera Salomonova hrama, također i renesansna Sikstinska kapela (1473 – 1481.). Španjolski jezuit Juan Bautista Villalpando (1552-1608.) svojom interpretacijom Ezekielove vizije hramskog kompleksa,¹⁵ koja se u biblijskoj egzegezi javlja kao prefiguracija Ivanove apokaliptičke vizije Nebeskog Jeruzalema, povezuje biblijsku metaforiku s vrijednosnim sistemom klasične i renesansne teorije arhitekture i podstiče niz arhitektonskih i urbanističkih koncepcija. Ona sežu od Escoriala (1563/83. godine) do projekta *Krune grada* Brune Tauta (1919.), od definicije hrama kao modela svijeta Isaaca Newtona (1643 – 1727.), projekta idealnog grada New Havena (1641.), slobodnozidarskog poimanja hrama kao etičko-moralnog modela do studije za izgradnju bečkog XXII. okruga Otta Wagnera (1911.) te interpretacije hrama Ernsta Blocha kao utopijskog modela boljeg svijeta.¹⁶ Salomonov hram, prikazan u oslonu na model izrađen 1680. u Hamburgu prema Villalpandovoj rekonstrukciji, uvrstio je Johann Bernhard Fischer von Erlach na sam početak svog djela *Entwurf einer historischen Architectur* (1721.), prve opće povijesti arhitekture, kao „*najotmjenije arhitektonsko čudo svijeta*“.

Začetak egzaktne, racionalističke i znanstveno utemeljene rekonstrukcije hrama predstavljaju interpretacije Richarda iz St. Victora (XI1173.) i Françoisa Vatablea (X1547.), velikog francuskog hebraista XVI. st. Od početka XVII. stoljeća one se zasnivaju na kritičkoj analizi pisanih izvora. Rekonstrukcije hrama u XIX. stoljeću usredotočuju se na pitanje stila: tako Salomonov hram prikazuju u staroegipatskom, potom u asirsko-babilonskom stilu, a Herodov u oblicima rimske arhitekture. U XX. stoljeću one se sve više temelje na spoznajama arheoloških istraživanja u Palestini, odnosno Izraelu, te dosežu vrhunac monumentalnim dvosveščanim djelom Theodora A. Businka *Der Tempel von Jerusalem. Von Salomo bis Herodes*, Leiden, 1970 - 80. (v. Prilog 1)

U židovstvu Hram ostaje trajnom povijesnom uspomenom i simbolom mesijanskih nada. U židovskoj umjetnosti od antike nadalje oba značenja predstavljaju opisani sastojci Hrama, njegove Svetinje s Pločama Zakona i Zavjetnim kovčegom, te njegov ukupni kulturni inventar. Unatoč idejnoj vezi s Hramom, sinagoga ga nikada ne oponaša nego održava sjećanje na nj. Kao što se molitvom (*tefila*) podsjeća na hramski žrtveni ritual, tako se prostorni raspored, namještaj i oprema sinagoge pozivaju na Hram. U XIX. stoljeću u arhitekturi sinagoge izravniije se javlja simbolika Hrama pod utjecajem tadašnjih rekonstrukcija: trodijelna kompozicija pročelja s povišenim središnjim rizalitom, stupovi ili tornjevi kao aluzija na dva brončana stupa, Jahina i Boaza, pojedini simboli, najčešće Ploče Zakona, a Sveti ormar pokatkad je abrevijatura Hrama. I stil rekonstrukcija utječe na arhitekturu sinagoga.

bol svetaca koji sada nose crkvu a krasit će je i na kraju svijeta, čime se motiv nošenja povezuje s klasičnim motivom stupa kao uresa. Tipološki tumače se kao proroci Starog Zavjeta i apostoli Novog Zavjeta. U eshatološkoj interpretaciji stupovi znače izbor dobra i prokletstvo zla. Kao simboli hrama Jahin i Boaz javljaju se u interpretaciji Svetog ormara i na pročeljima sinagoga.

¹³ Riječ *ulam* (ili *elam*) potječe od akadke riječi *ellamu*, koja znači prednja strana, fronta. Pojam *hekal* povezuje se s ugaritskim *hkl* i akademskim

ekalu, izvedenima iz sumerskog *e-egal* i znači velika kuća, palača ili kuća Božja. Etimologija riječi *debir* je nejasna. U ugaritskom *db* znači posvećeno mjesto. Josip Flavije, koji je pisao grčki, izbjegavao je riječ *debir* i služi se riječju *adyton*, što u drevnim hramovima i proročistima označuje mjesto u koje ne može ući nitko osim posvećenih osoba.

¹⁴ Kozmološku interpretaciju hrama utemeljuje već u I. st., neposredno poslije njegova razaranja, židovski helenistički filozof Filon Aleksan-

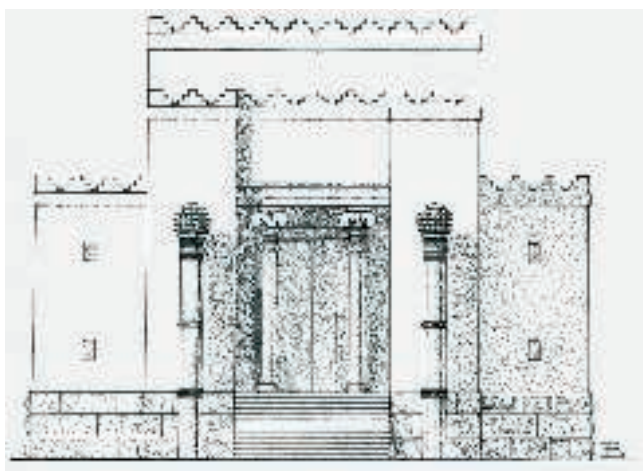
drijski (Philo Judaeus, oko 20/40.) i historiograf Josip Flavije.

¹⁵ *De postrema Ezechielis Prophetiae Visione Joannis Baptistae Villalpandi Cordubensis e Societate Jesu, u trosveščanom monumentalnom djelu In Ezechielem Explanationes et Apparatus Urbis ac Templi Hierosolymitani. Commentariis et Imaginibus Illustratus*, objavljenom 1596 - 1604. u Rimu.

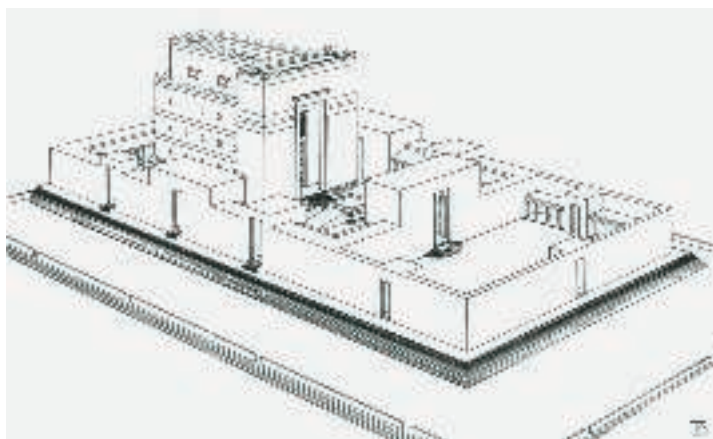
¹⁶ *Das Prinzip Hoffnung*, pogl. 38, Frankfurt, 1959.

I. Suvremena rekonstrukcija biblijskog Hrama

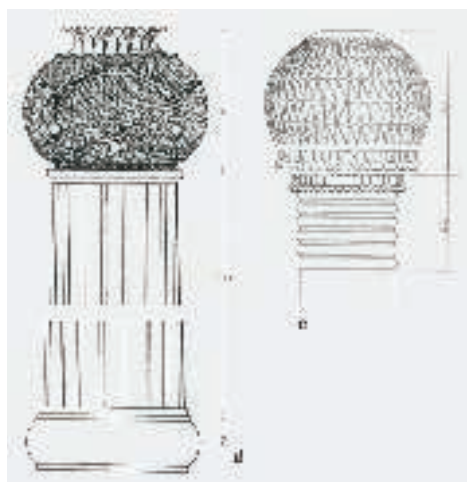
1
Pročelje Salomonova hrama
Rekonstrukcija Th. A. Busink, 1967.

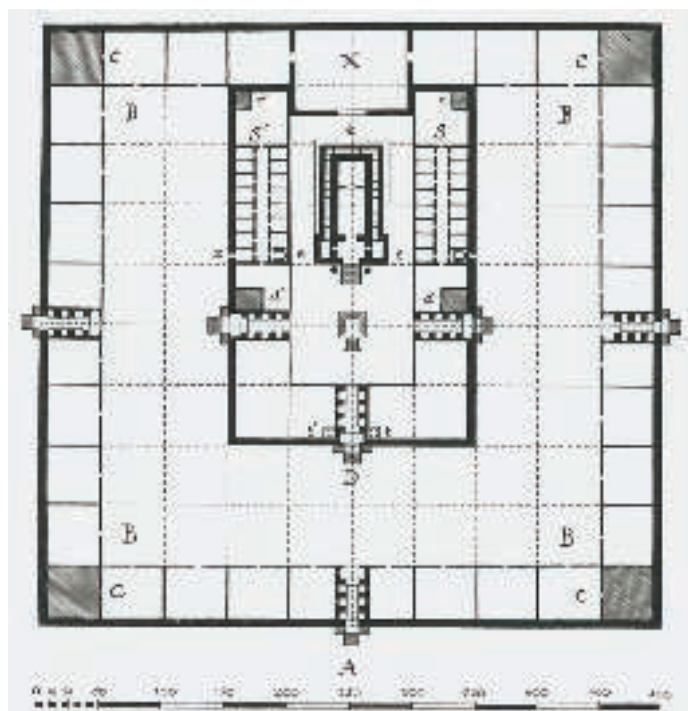
2
Herodov hram
Rekonstrukcija prema Th. A. Businku, 1980.

3
Rekonstrukcija brončanih stupova, Jahina i Boaza, lijevo prema L. H. Vincentu, 1956., desno prema Th. A. Businku, 1967.

4
Ezekielov nacrt hrama i hramskog kompleksa, Tlocrt prema L.H. Vincentu, 1956.

O iskonu sinagoge postoje dvije teze. Prema jednoj sinagoga je kao kuća molitve i učenja postojala još u doba Prvog hrama, prema drugoj javila se kasnije, u babilonijskom sužanjstvu nakon njegova razaranja (586. godine pr. n. e.). Pisani izvori i arheološka istraživanja svjedoče da su od III. st. pr. n. e., dakle u doba drugog hrama (515. godine pr. n. e. – 70. godine), sinagoge postojale i u Palestini i dijaspori. Prvi put naziv sinagoga (*synagoge*) javlja se u Septuaginti, grčkom prijevodu Hebrejske biblije, nastalom između III. i II. stoljeća pr. n. e., kao prijevod hebrejske riječ *edah* (zborište na otvorenom). Kasniji hebrejski nazivi *bet ha-kneset* (skupština), *bet ha-tefila* (bogomolja) i *bet ha-midraš* (učilište) svjedoče kako sinagoga od početka služi za više namjena. Prema jednoj je hipotezi njen razvoj kao svetišta poticalo naučavanje Farizeja¹⁷ koje sadrži redefiniciju i pretpostavlja svojevrstnu demokratizaciju kulta. Svakako, nakon konačnog nestanka Hrama nestaje i dvojnost kulturne prakse, ostaje onaj njen oblik iz kojega je proistekla sinagoga, te je potvrđuje kao otada jedini tip sakralnog prostora. U dijaspori sinagoga sabire i najvažnije socijalne i kulturne sadržaje života općine, ostaje čuvaricom vjere, tradicije, pamćenja i temeljem održanja postojano napadanog i ugrožavanog židovskog identiteta. Kao tek tolerirana religija, judaizam nije u sredinama gdje je uopće opstojao mogao razviti reprezentativnu arhitekturu sve do XIX. stoljeća, kada Židovi stjecanjem građanske ravnopravnosti i izjednačenjem njihove vjere s ostalim vjerama teže javno potvrditi svoj vjerski i kulturni identitet arhitekturom sinagoga.

Do tada sinagoge obilježavaju stilske oblici sredine, kompaktan, često kubičan, ne suviše razveden volumen, jednostavni pravokutni, uglavnom longitudinalni tlocrti. Talmud ne govori o tipu, obliku ili stilu sinagoge, no kanonizacijom liturgije određuje uređenje i prostornu razdiobu unutrašnjosti. Stoga se umjetnička mašta i umijeće usredotočuju na njezino oblikovanje. Određuju je ponajprije dva glavna elementa: *Sveti ormar* – *aron ha-kodeš* i *almemor* ili *bima*.¹⁸ U *aronu ha-kodešu* pohranjeni su propisano opremljeni svici Tore i stoga je najsvetiji dio sinagoge. U početku je prenosiv, a od IV. st. mjesto mu se utvrđuje na istočnom kraju sakralne osi istok-zapad usmjerene prema Jeruzalemu. Smješten je u niši, pokatkad apsidi. Isprva jednostavna oblika, s vremenom on i njegov prostorni okvir dobivaju sve naglašenije estetsko oblikovanje i dimenzije. *Almemor* ili *bima*, podij sa stolom na kojem se izlaže, čita i tumači Tora, samostojeći je i nezavisan element, uzvišen, pregledan sa svih strana i osvijetljen prozorima ili lanternom. Uokviren stupovima, ograđen dekorativnom ogradom ili balustradom, poslije se oblikuje arhitektonski, kao baldahin i tabernakul. U aškenaskim je sinagogama u središtu, u sefardskim¹⁹ na zapadnoj strani, nasuprot *aronu ha-kodešu*. Takve postavbe izazivaju različite učinke. Postavljena u središtu *bima*, svojim centripetalnim privlačenjem postaje prostornom i sakralnom dominantom, odvlačeći pažnju kultne zajednice od *arona ha-kodeša*. Postavljena, naprotiv, nasuprot njemu, naglašava autoritet sakralne osi, napete između dva suprotstavljena, jednakovrijedna pola.

¹⁷ Farizeji, religiozno-politička stranka u Judeji (II. – I. st. pr. Kr.), opozicija saducejskoj hramskoj aristokraciji i vladalačkoj dinastiji Hasmoneja. Kult zasnivaju na Tori i usmenoj tradiciji, izlaganju i tumačenju zakona sadržanih u njima. Održavanjem zakona očekuju individualni spas duše poslije smrti i uskrснуće tijela u mesijansko doba. Protivnici ekskluzivnosti svećeničkog staleža, smatraju sebe čuvarima Zakona i vođama naroda. Teže uključivanju vjernika u kult kao sudionika, drugim riječima njegovoj – laicizaciji.

¹⁸ *Sveti ormar* sadrži posttalmudsko simbolično značenje. U *Mišni* ga obilježava riječ *teva* (Noina arka) koju i danas upotrebljavaju sefardi. Aškenazi ga od srednjeg vijeka obilježavaju riječju *aron ha-kodeš* (sveta arka), što je ime za Zavjetni kovčeg i općenito se uvriježilo. Očita je aluzija na hramsku Svetinju nad svetinjama. Kao što

je ona u Svetom šatoru i *debiru* hrama od *hekala* odijeljena zastorom, odnosno velom, tako i Sveti ormar u sinagogi zastire *parohet*, zavjesa od skupocene, bogato izvezene tkanine. – *Almemor* izveden iz arapske riječi *mimbar*, odnosno *almimbar* (uzvišeno mjesto, podij u *mesdžidu*, islamskoj bogomolji); dolazi iz sefardske tradicije i španjolskog jezika. *Bima* (hebr. *bimah*) ima isto značenja kao *almemor*; potječe iz aškenaske tradicije.

¹⁹ *Aškenaz*, prema Bibliji, Postanak 10, Noin potomak, prema Jeremiji 51,27 zemlja na gornjem Eufratu; u XVI. stoljeću obilježje za Skandinaviju. U srednjem vijeku obilježje za Njemačku, a u kronikama Križarskih ratova obilježje orijentalnih općina za Nijemce. Od XIV. st. naziv za Židove, emigrante iz Njemačke, također i za one iz Francuske, Engleske i sjeverne Italije. Polazeći od pokreta *haside aškenaz* (pobožni Nijemci) na

prijelomu XII. u XIII. st. razvili su vlastitu tradiciju, ritual i jezik, *jidiš*. Od XVIII. st. aškenasku kulturu u Poljskoj i Litvi obilježava pobožni pokret *hasidizam*. Početkom XIX. st. aškenazi čine 90 % svih Židova u svijetu. – Sefard, hebr. ime za Španjolsku, potom za Židove koji su živjeli u Španjolskoj i Portugalu prije protjerivanja 1492., odnosno 1496., potom i za one u jugoistočnoj Europi, sjevernoj Africi, Aziji, ali i Holandiji, Engleskoj, sjeverozapadnoj Njemačkoj i Americi. Održavaju tradiciju babilonijskog židovstva i do kraja XV. st. bitno obilježavaju razvoj europskog židovstva, a Europi prenose arapsku znanost i grčku filozofiju. Od aškenaza se razlikuju vlastitim govorom, *ladinom* (židovsko-španjolski) i poimanjem vjerskih zakonskih propisa i odredbi (*halaha*) na temelju samosvojne interpretacije Babilonijskog talmuda.

Prostor za žene i predvorje trajni su prostorni elementi sinagoge. Iz tradicije Hrama izveden je prostor za žene, oduvijek u bogoslužju odijeljenih od muškaraca. U početku je unutar muškog područja, ograđen od njega, ili u prizemlju, čak i podrumu, te krilu; od XIV. st. u dogradnji s jedne ili više strana sinagoge, a od kasnog XVI. st. u unutrašnjosti, na galerijama (emporama). Funkcija predvorja kao mjesta pripreme za koncentraciju određuje se u naputku Talmuda da u sinagogu valja ući kroz dvojna vrata, ne izravno s ulice. Predvorje sadrži umivaonik, a kasnije stubišta prema galerijama.

Od XVI. stoljeća estetiku sinagoge usmjeruju dva poticaja. Jedan iz duha vremena – opće renesansne težnje racionalnosti nacrtu, jasnoj artikulaciji tlocrta i hijerarhijskom poretku prostornih jedinica; drugi iz judaističke zakonodavne prakse, to jest najnovije kodifikacije sefardske i aškenaske tradicije. Riječ je o glasovitim djelima *Šulhan aruh* sefardskog halalista Josefa Karaa i *Mappa* aškenaskog halalista Mosea Isserlesa,²⁰ koja uz ostalo sadrže i kanonizaciju obaju rituala, s obuhvatnom definicijom sastojaka, opreme i uređenja sinagoge. Ona ponajprije djeluje na individualizaciju dvaju glavnih elemenata i potvrdi njihova odnosa utvrđena u oba rituala. I *aron ha-kodeš* i *almemor* postaju monumentalniji, raskošnije oblikovani, sematički slojevitiji.

No prodorom misticizma u liturgiju u doba baroka u odmjerenu dijalogu prevladava važnost *aron ha-kodeša*. Molitvama sve više upućenim Jeruzalemu pažnja se vjernika okreće njemu. On postaje veći, uzvišeniji, a njegovo uokvirenje (lukom, baldahinom, edikulom, zabatom, hramskim pročeljem sa stupovima) sve plastičnije i bogatijeg uresa. Niša se katkad pretvara u apsidu. Duhovnost *aron ha-kodeša* i njegova tada umjetnički oblikovanog sadržaja – Zakona, na svicima Tore – dobiva u XVII. i XVIII. stoljeću svojstvenu i najvišu estetsku interpretaciju. To je doba cvata židovske umjetnosti koja se bogato izražava i u predmetima sakralne opreme. *Bima* sve više utvrđuje arhitektonski, ne samo kao masivni objekt nego i kao element prostorne kompozicije, osobito kad prividno nosi svodovlje. Između dva pola uspostavlja se povišena napetost. Energija kojom ona zrači i estetska rasakoš cijeloga interijera približavaju sinagogu baroknoj crkvi.

Odnos *aron ha-kodeša* i *bime* izaziva formalizaciju ostalih sastojaka i njihovu integraciju u prostornu strukturu. Prostor za žene utvrđuje se na galerijama, ponegdje višekratnim – negdje na zapadnoj, uglavnom na sjevernoj i južnoj strani. Prošireno predvorje na zapadnoj je strani. Takva kompozicija ustaljuje tipove.

Promjenu donosi u XIX. stoljeću reformistički pokret novom liturgijskom procedurom i estetikom.²¹ *Bima* se smješta na istočnu stranu, neposredno do *aron ha-kodeša*, u suprotnosti s tradicionalnim halahičkim načelom da moraju biti razdvojeni. Spojeni, oni sada čine jedinstvenu kompoziciju. U njoj dominira *aron ha-kodeš*, jer je *bima* potpuno pojednostavljena i svedena na utilitarnu funkciju. Umjesto prenosivih sjedalica, javljaju se klupe u pravilnim redovima, s prolazom u sredini. Galerije su prostranije, gotovo bez ograda, a na zapadnoj galeriji često su orgulje. Takvo uređenje proizvodi strogu aksijalnu simetričnost tlocrta. Snažno naglašena sakralna os vodi do istočnog kraja, gdje se odvijaju sva zbivanja. Sinagogu više ne određuje dinamični odnos između *aron ha-kodeša* i *bime*, nego gusta

²⁰ *Halaha* (hebr. put; putokaz) pojam za ukupnost vjerskih zakona nastalih proučavanjem i interpretacijama propisa i zabrana usmene i pismene predaje. *Halaha* je podvrgnuta povijesnoj mijeni, što se izražava različitošću rabinskih škola i nizom kompandija. Pojedini se naputci utemeljuju pozivanjem na dugu tradiciju ili priznati autoritet. U rabinskom razdoblju haličke su zbirke *Mišna*, *To-sefta*, različiti *midraš*i, babilonijski i palestinski Talmud, a u posttalmudskom razdoblju *Mišne Tora* Mose ben Maimona (Maimonida), te *Šulhan aruh* Josefa Kara. – Josef ben Efraim Karo (1488 – 1575) u svom glavnom djelu *Bet Josef* sistematizira različita halahička poimanja i iznosi povijest kabale. Iz njega je izveo svoje najuglednije djelo *Šulhan aruh* (Pokriven stol), kompandij sefardske ha-

lahičke tradicije. Mose Isserles, ReMa (1525 – 1572), zvan Maimonidom poljskog židovstva, svojim najznamenitijim djelom *Mappa* (Prostirač) komentira *Šulhan aruh*. Oba djela znače najmjera-davniji halahički zakonik za ortodoksno židovstvo.

²¹ *Reforma*, pokret u aškenaskom židovstvu ponikao u Njemačkoj oko 1800. godine, kada Židovi iz izolacije geta ulaze u europsko društvo. Nova situacija zahtijevala je usklađivanje baštini-
nih običaja s novom duhovnom i kulturnom sredinom. Mjerilo židovskog identiteta postaje religijska svijest individuuma. Subjektivni doživljaj pri službi božjoj postaje jednako tako važan kao i ispravno izvršavanje rituala. Na mjesto uvriježene *derase*, predavanja kojim se tumači Biblija dolazi propovijed, a predmoliteljevo pjevuckanje

zamjenjuju koralni izvježbanog zbora. Služba božja se znatno krati i uskoro je prate orgulje. Umjesto hebrejskog uvodi se jezik sredine. Izostavljaju se molitve koje izražavaju nadu u povratak u Izrael, novi Jeruzalem i obnovu Hrama jer asimilirani Židovi dijasporu ne smatraju egzilom. Stoga se sinagoga shvaća kao novi hram. Od tridesetih godina XIX. st. reformistički pokret produbljuje znanstvena i spekulativna teologija. Reformizam se brzo proširuje Europom. U Austriji se razvija "bečki ritual" koji ne dira molitve, ali teži svečanom ceremonijalu. On se proširuje u Mađarskoj i Galiciji zahvaljujući ugledu rabina Isaaka Noaha Mannheimera (1793 -1865).

II.

Europski kontekst: reprezentativne sinagoge, objavljene u arhitektonskim časopisima pedesetih i šezdesetih godina XIX. st.

1
Sinagoga u Kasselu, Albert Rosengarten, 1836 – 1839, litografija, pogled s jugozapada. Izgrađena je, prema riječima autora, u oblicima *Rundbogenstila*, koji on preporučuje za sinagoge. Rosengartenov prikaz iz 1840. godine (*Allgemeine Bauzeitung*) prvi je uopće izvještaj nekog Židova o nekoj sinagogi. Kaselska sinagoga bila je uzorom velikom broju njemačkih sinagoga. Od 393 sinagoge izgrađene u Njemačkoj od 1850. do 1910. godine 192 su neoromaničke, a 83 sinagoge maurske, no u velikim gradovima između 1850. i 1870. godine 40% sinagoga je u maurskom stilu

2
Sinagoga u Dresdenu, Gottfried Semper, 1838-1840., litografija, pogled s juga. Još prije stjecanja zakonske ravnopravnosti židovska zajednica Dresdenu povjerila je projekt najboljem i najuglednijem njemačkom arhitektu, u čijem je opusu ta sinagoga jedina sakralna građevina. Imala je oko 1000 mjesta. Izvana je obilježuju elementi rajnske i lombardske romanike, a u unutrašnjosti islamski, napose maurski stilski elementi. Prema Hammer-Schenkovo interpretaciji spajala je "dostojanstvo i strogost romaničke katedrale" s "raskoši Orijenta"

3
Sinagoga u Leipzigu, Otto Simonson, 1854 – 1855, litografija, pogled s istoka. Simonson, Semperov učenik, pobornik maurskog stila, opisuje svoj postupak kao spretan izbor iz "cvijeća Orijenta", ne kao oponašanje, nego preradu motiva u "harmoničnu novu cjelinu". Zamišljena je kao "opća njemačka" sinagoga radi značenja Leipziga kao najvećeg sajmišnog grada i svakogodišnjeg stjecišta Židova iz cijele Njemačke. Sadrži španjolsko-maurske i egipatsko-arapske motive, te potkovasti luk

4
Sinagoga u Stuttgartu, Gustav Breymann i Adolf Wolff, 1859-1861, litografija, pogled sa istoka. Kao na uzor Breymann se poziva na Alhambru, rabi mnoge dekorativne motive, kopira lukove arkada i kapitule stupova Lavljeg dvorišta; ne rabi potkovasti luk. Poznato je da je proučavao maursku vilu kralja Wilhelma u Cannstattu (1842 – 1852.) koju je Karl Ludwig von Zanth projektirao prema uzoru na Alhambru. Prema arapskim uzorima Breymann mnogostruko rabi hebrejske natpise, koji nemaju samo sadržajnu nego i dekorativnu funkciju. Poradi oblika parcele istočnu je stranu oblikovao kao reprezentativnu. Sinagoga je imala gotovo euforičnu recepciju

5
Sinagoga u Budimpešti, Dohány utca, Ludwig von Förster, 1854 - 1859., bakrorez. Uz berlinsku sinagogu u Oranienburger Strasse, najveća i najraskošnija europska sinagoga XIX. stoljeća. Ima 3000 mjesta. Monumentalno oblikovani, 41 metar visoki tornjevi podsjećaju na stupove Jahina i Boaza, najčešće citiran motiv biblijskog Hrama. Uz maurske elemente, napose u dekoraciji, sadrži i druge islamske, ali i gotičke i bizantske stilske elemente. Jedina je sačuvana od svih ovdje prikazanih sinagoga, spaljenih u *Kristalnoj noći* 1938. godine. Danas je najveća povijesna sinagoga u izvornoj funkciji

6
Sinagoga u Oranienburger Strasse u Berlinu, Eduard Knoblauch i August Stüler, 1859 – 1866., litografija. Svojedobno najveća sinagoga na svijetu, zacijelo najvažnija u Europi, imala je oko 3000 mjesta. Suvremeni komentatori: "Fantastično čudo moderne Alhambre... tisućstruk čar maurskog stila". Jednoznačno je maurska u unutrašnjosti, a pročelje je riješeno prema uzoru na Försterovu sinagogu u Budimpešti, koja se pak oslanja na Semperovu drezdensku sinagogu. "Indijskoj" kupoli uzor je kupola *Royal Paviliona* u Brightonu (1825.) Johna Nasha

koncentracija ukupnog simboličnog i estetskog naboja u jednom žarištu. Ono djeluje poput prizorišta ili pozornice kojoj je usmjereno gledalište. Sinagoga dobiva teatralnost crkve, a židovska služba božja ceremonijalnost katoličke liturgije.

Vanjski izgled sinagoge postaje važnim kada emancipacija i stjecanje građanskih prava napokon Židovima omogućuju da se javno predstave kao vjerska i etnička manjina. U XIX. stoljeću, kada se u europskim gradovima podiže stotinu i stotinu sinagoga, ne postoji autoritet dominantnog stila epohe. Štoviše, stil historicizma je pluralizam. Za karakterizaciju svake vrste i pojedine građevine teorija arhitekture nudi obilje konotacija povijesnih stilova i tipova. U nedostatku autohtonog židovskog arhitektonskog izraza i povijesnih uzora, poruka sinagoge formulira se oblicima drugih tradicija sakralne i profane arhitekture. Primjenom različitih orijentalnih stilova upozorava se na neeuropsko porijeklo judaizma i naglašava njegovu samosvojnost, dok se preuzimanjem europskih stilova iskazuje pripadnost kulturi zemalja dijaspore. Isticanje posebnosti proistječe iz osjećaja socijalne sigurnosti i prava na razliku, dok prilagodba upućuje na težnju integraciji koja obećava jednakost. Kao što razlikovanje može izazvati izolaciju i izloženost, tako se ujednačavanjem identitet može rasuti. Europske su sinagoge zorno svjedočile o rasponu pitanja i nedoumica samodefinicije s kojima se židovstvo suočilo u razdoblju emancipacije.

Oko sredine XIX. stoljeća činilo se da je židovski sakralni stil napokon utvrđen neoislamskim stilom. Tada se nazivao *maurskim* ili *arapskim*, jer je sadržavao najrazličitije elemente stilova islamskog kulturnog kruga.²² Kako nije sadržavao elemente kršćanskih sakralnih stilova, *maurski* je stil potpuno odvojio sinagogu od crkve. Slobodnom, aluzivnom uporabom formalnih i dekorativnih svojstvenosti monumentalne profane orijentalne arhitekture omogućio joj je reprezentativnost i začudnost. Do kraja stoljeća velike su sinagoge u srednjoeuropskim gradovima građene u *maurskom* stilu. No upravo njihova egzotičnost potiče kritiku i sredine i Židova. Jednoznačno određenje identiteta koje ona sugerira smeta integriranim Židovima, a nacionalističkim istupima, učestalim potkraj XIX. stoljeća, postaje argumentom za antisemitizam.²³ U kasnoj fazi historicizma, posve u duhu vremena, sinagoge obilježava stilski eklekticism, katkad ekstreman. Odbacivanjem povijesnih stilova secesija, a potom i moderna okreću se svojstveno židovskoj simbolici vlastitim, svakako različitim stilskim interpretacijama.

²² *Maurski stil* je eklektičan poput *Rundbogenstila* (mješavine romaničkih, bizantskih, ranogotičkih, protorenesansnih i klasicističkih stilskih oblika). Oba nastaju potrebom diferencijacije i individualizacije različitih novih sadržaja koji postaju izazovima arhitekture. Prethode "čistim" neostilovima koji se zasnivaju na egzaktnoj analizi ponajprije srednjovjekovnih, a potom i ostalih europskih stilova. – Sa islamskim stilovima europska se kultura upoznaje od kraja XVIII. stoljeća, a do sredine XIX. stoljeća poznati su svi važni spomenici islama, od Španjolske preko gornjeg Egipta, bliskog istoka, Mezopotamije do Indije. Teorija još potkraj XVII. stoljeća pretpostavlja arapski stil kao prethodnika gotike, a sredi-

nom XIX. stoljeća ponovno ga razmatra u jeku intenzivnog bavljenja gotikom, njenim porijeklom i napokon njenom visokom valorizacijom. *Arapski ili maurski stil* rabi se od kraja XVIII. stoljeća za profanu, najčešće privatnu arhitekturu (dvorce, vile, paviljone), a poslije za nove vrste: kolodvore, muzeje, kavane, kupališta. Od sredine XIX. stoljeća teorija preporučuje za sinagoge islamske stilove u uvjerenju da je nepoznata židovska arhitektura u biblijsko doba imala obilježja koja su se poslije razvila u poznatoj arhitekturi te regije. U sinagogama u Njemačkoj i srednjoj Europi *neoislamski stil* prevladava do devedesetih godina XIX. stoljeća. U unutrašnjosti se najviše javljaju maurski elementi, napose Alhambre, a

na pročeljima egipatski, perzijski i indijski, često i bizantski i venecijansko-gotički elementi. Svoju popularnost taj stil zahvaljuje dekorativnosti i raskoši.

²³ Jedan od poznatih protivnika *maurskog* stila bio je židovski arhitekt Edwin Oppler, autor opće teorije sinagoge iz osamdesetih godina koja je do kraja stoljeća ostala najmjerodavniji priručnik (*Synagogen und jüdische Begräbnisplätze*, u: *Baukunde des Architekten*, sv. II, 2. dio, Berlin, 1884. i 1899., drugo prošireno izdanje). Oppler se zalagao za primjenu stilova sredina i razdoblja u kojima su se Židovi potvrdili u sinagogalnoj arhitekturi, odnosno za tradiciju koju su stvorili u europskoj dijaspori.

Židovska zajednica u Zagrebu do polovine XIX. stoljeća – – pripreme i izgradnja sinagoge

Naseljavanje Židova u sjevernu Hrvatsku, pa tako i u Zagreb, potkraj XVIII. stoljeća potakli su Edikti o toleranciji (1781/83.) cara reformatora Josipa II., koji označuju početak dugotrajnog, razvučenog procesa emancipacije i stjecanja građanskih prava u drugoj polovini XIX. stoljeća. *“Židovi su najprije postali podanici modernizirajuće apsolutističke države, a zatim građani buržoaskog liberalnog društva”* (Mirjana Gross).²⁴

Svojim etičkim usmjerenjem edikti zacijelo začinjaju duh tolerancije, a nizom mjera olakšavaju Židovima egzistenciju. I dalje se, kako to pokazuje njihova neposredna zakonska razrada odredbama Ugarskog i Hrvatskog sabora 1790/91. (čl. 26-27) i 1792. (čl. 19), održavaju najteža ograničenja – zabrana posjedovanja nekretnina i zanata. Drugim riječima, potpuno im se onemogućuje sudjelovanje u poljoprivredi i obrtničkoj proizvodnji, tadašnjim proizvodnim privrednim granama, a ostavljaju tradicionalne djelatnosti koje im je i prije dopuštala katolička sredina, među njima najvažnije trgovina i poslovanje novcem. U Hrvatskoj se postojano ograničuje i otvorena mogućnost trajnog naseljenja, tako da su do polovine XIX. stoljeća židovske zajednice u gradovima i naseljima bile male u odnosu prema ostalim sredinama Habsburške Monarhije.²⁵ Neposredno prije stjecanja prava na zanat i liberalizaciju naseljavanja godine 1840. (čl. 29 Ugarskog sabora), zagrebačka i varaždinska općina prvi su put nastupile politički peticijom Hrvatskom saboru za uređenje građanskog položaja (1839.). Zagrebačka se općina potom, 23. 4. 1843. peticijom Saboru za emancipaciju prvi put javila kao predstavница svih hrvatskih izraelitskih bogoštovnih općina. Zajedno s ugarskim općinama, one su 1846. otkupile tzv. tolerancijsku taksu, namet što im je nametnula carica Marija Terezija.

Obrat odnosa prema Židovima donijela je revolucionarna 1848. godina U Hrvatskoj se *Narodnim zahtijevanjima* od 25. 3. 1848. tražilo izjednačenje svih građana u pravima i dužnostima, bez obzira na vjersku ili neku drugu pripadnost, a austrijskim je ustavom od 26. 4. 1848. objavljena potpuna ravnopravnost. To je potvrdio i Oktroirani ustav od 4. 3. 1849. (u Hrvatskoj proglašen 6. 9. 1849. godine). No iduće, desetogodišnje razdoblje apsolutizma obilježila je regresija – vraćanje na predrevolucionarne antižidovske mjere, među njima ponovna zabrana posjedovanja nekretnina. One su opozvane tek početkom ustavnog razdoblja, carskim patentom od 18. 2. 1860. godine, koji ubrzava proces emancipacije. Potpunu ravnopravnost Židova objavljuje austrijski *Temeljni državni zakon* od 21. 12. 1867. godine, a uskoro i ugarski. U Hrvatskom saboru zakonska osnova o ravnopravnosti Židova donesena je pet godina poslije, 19. 9. 1873. godine, nastupom bana Ivana Mažuranića, u čijoj je eri nizom modernizacijskih reformi ubrzana afirmacija liberalizma.

Židovska općina u Zagrebu osnovana je 1806. godine. Prema prvim popisima iz 1808. i 1812. židovska zajednica brojila je sedamdesetak pripadnika. Od 1809. općina ima svog rabina, Arona Palottu (do 1843. godine), od 1811. svoje groblje uz crkvu sv. Roka (prošireno 1835. i 1844. godine, u funkciji do otvorenja središnjega gradskoga groblja na Mirogoju 1876. godine; 1828. ona utemeljuje društvo *Hevra kadiša*, tradicionalnu vjersko-dobrotvornu instituciju. Židovi, aškenazi, doseljenici iz različitih zemalja i regija srednje Europe, naseljavali su se u podgrađu zagrebačkih povijesnih naselja, slobodnog kraljevskoga grada Gradeca i biskupskog sjedišta Kaptola (ujedinjenih 1850. godine), na području Donjega grada, koje će se urbanizirati u drugoj polovini XIX. stoljeća i postati središtem modernog

²⁴ Povijesna skica položaja Židova u Hrvatskoj i židovske zajednice u Zagrebu temelji se na tekstovima Mirjane Gross: *Položaj i uloga Židova na početku modernizacije (Počeci moderne Hrvatske, 360-369)*, *Židovi u Habsburškoj monarhiji u 19. stoljeću* (zbornik 200 godina Židova u Zagrebu), *Židovi u vrijeme proglašenja njihove građanske ravnopravnosti* (Prema hrvatskom gra-

đanskom društvu, 418-423); Agneze Szabo, *Židovi i proces modernizacije građanskog društva u Hrvatskoj između 1873. i 1914. godine* (zbornik *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*), te na *Povijesti zagrebačke židovske općine od osnutka do 50-tih godina 19. vijeka*, dr. Gavra Schwarza (1872 – 1942.), zagrebačkog rabina i nadrabina (1919 – 1942.) i prvog histo-

riografa zagrebačke Izraelitske bogoštovne općine. (V. Lit.)

²⁵ Godine 1845. u sjevernoj Hrvatskoj živjelo je nešto više od 2000 Židova (Hrvatska, Slavonija i Vojna krajina); 1857. g. u civilnoj Hrvatskoj 5.132; 1869. g. 8.690.; 1880. g. 13.488; 1890. g. 17.261; 1900. g. 20.032; 1931. g. 21.505; 1941. g. 25 000; 1945. g. 4 000; 1995. g. oko 2500.

Zagreba. U njegovim najgušće izgrađenim ulicama, u neposrednom susjedstvu glavnog trga Harmice, bile su prve bogomolje *Izraelitske bogoštovne općine*.

Prva posvjedočena bogomolja bila je u iznajmljenoj kući u trgovačkoj i prometnoj Petrinjskoj ulici,²⁶ a tu na kbr. 6 bila je i druga, u kući što ju je općina kupila 1833. godine, očito uz posebnu dozvolu. Treća je bogomolja od 1840. opet bila u iznajmljenoj kući, u Gajevoj ulici 7, dok je četvrta bila na općinskom zemljištu iza kuće u Petrinjskoj ulici 7, koju je općina 1857. kupila za vijećnicu, svoj ured i rabinov stan. Tu prvu bogomolju koju je općina sagradila bilježi prvi moderni katastarski nacrt, izrađen od 1862. do 1864. godine, te prvi moderni nacrt Zagreba iz 1864. na istočnom kraju dugačke parcele, na mjestu današnje zgrade Židovske općine Zagreb (izgrađene 1898. prema projektu atelijera Hönigsberg i Deutsch). U doba prve secesije ortodoksne manjine, od 1840. do 1858. godine, u Kurelčevoj ulici, na posjedu Zagrebačke biskupije uređena je uz dozvolu biskupa Jurja Haulika manja bogomolja, a čini se da su tu ortodoksi četrdesetih godina namjeravali graditi i sinagogu. Podrškom biskupa oni su 1842. stekli i groblje u Petrovoj ulici, koje je 1852. poslije pomirenja s reformistima preuzela *Hevra kadiša*, a služilo je uz Rokovo groblje do 1876. svima.

Razdor između ortodoksnih tradicionalista (*starovjeraca*) i liberalnih reformista (*novovjeraca*, *neologa*) započeo je nakon posvećenja bogomolje u *Bolničkoj* (Gajevoj) ulici 1840. godine, kada je većinu vjernika oduševila propovijed Moritza Goldmanna, gosta koji se slučajno zatekao u Zagrebu. Moderno obrazovan, s dvogodišnjim iskustvom rabina u Pragu i doškoloivan u znamenitom rabinskom učilištu u Padovi, on je potaknuo predstojništvo općine da se opredijeli za reforme u bogoslužju. Već 29. 11. 1840. Goldmann je izabran za propovjednika uz obećanje za mjesto rabina, koje je i dobio 1843. nakon smrti rabina Palotte. U međuvremenu raskol između većine sklone modernizaciji i manjine čvrsto vezane uz tradicije naveo je potonje da uz potporu biskupa Haulika 1843. zasnuju vlastitu općinu unutar biskupske jurisdikcije. Spor se nije riješio unutar zajednice, pa su i općina i ortodoksna grupa zatražili arbitražu vlasti. Pravorijekom Ugarske kancelarije, pročitanim na skupštini Zagrebačke županije 12. 9. 1846. godine, zahtijeva se jedinstvo općine, kojoj trebaju pripadati svi Židovi grada, odnosno županije, no ujedno dopušta izražavanja religijske savjesti. Stoga je ortodoksima dopušteno pravo na vlastitu bogomolju i rabina, ali naređeno im je da plaćaju doprinose za održavanje općine. To nije zadovoljilo ni jedne ni druge. Općina je smatrala da se uposlenjem drugog rabina diraju temeljna tradicionalna načela njezina unutrašnjeg ustroja, a ortodoksi nisu mogli plaćati doprinose za općinu i uzdržavati svoju bogomolju i rabina. Tako ortodoksna općina, zasnovana 1843. uistinu nije zaživjela. Nije bila ni službeno priznata, a nije ni uspjela ostvariti ciljeve radi kojih je nastala.

Sporazum zasnovan na oficijelnom, načelnom stajalištu vlasti ostvaren je tek na skupštini općine 17. 7. 1852. godine. Zajedno, i reformisti i ortodoksi zaključili su 30. 10. 1855. da će graditi novu sinagogu. Čini se da su, barem privremeno, prevladali tradicionalisti. Svoju solidarnost uvjetovali su otpuštanjem novog, reformističkog rabina Leopolda Rockonsteina (u službi od 1852. godine) i odlukom da neće biti reformi bogoslužja, što je potvrđeno skupštinskom zaključkom od 30. 3. 1856. godine. Početkom godine 1858. zatvorena je ortodoksna bogomolja ali i otpušten rabin Rockonstein. A za tri godine počele su ozbiljne pripreme za izgradnju nove sinagoge.

Razrađenu strategiju izgradnje sadrži brošura *Program izgradnje bogomolje u zagrebačkoj Izraelitskoj općini*, izdana na njemačkom jeziku 1861. godine.²⁷ Ona je svjedočanstvo

²⁶ Lokacije kuća gdje su bile bogomolje, općinske institucije i groblja, iznose Gavro Schwarz, *Povijest zagrebačke židovske općine* (1939., 32, 34-35, 42) i Lavoslav Šik, *Domus Judaearum* (1927., 83), a detaljno ih opisuje Aleksander Laslo, *Prilozi za građevinsku povijest općinske zgrade u Palmotićevoj 16: uz stotu obljetnicu gradnje*, u časopisu *Novi Omanut*, 29-30, 1998. oslonom na publikaciju Lelje Dobronić, *Stare*

numeracije kuća u Zagrebu, Zagreb, 1959. (88, 90, 205). Schwarz navodi prvu bogomolju u "Lukačićevoj kući", no iz pregleda povijesnih numeracija kuća vidi se da su u Petrinjskoj ulici postojale dvije kuće Lukačić, kbr. 12 u posjedu obitelji Lukačić od 1833. do 1862., te kbr. 2 u posjedu od 1848. do 1880. Iz Schwarzovih i Šikovih navoda te uvidom u popise numeracija ne može se točno odrediti vrijeme kada su se u po-

jedinoj kući nalazile bogomolje. Primarni izvori ne postoje, jer je arhiv *Izraelitske bogoštovne općine* Zagreba dijelom uništen u doba NDH, a dijelom je u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu, gdje je godinama gotovo nedostupan.

²⁷ *Programm bezüglich der Erbauung eines Bethauses in der Agramer Israeliten-Gemeinde*, Jevrejski istorijski muzej u Beogradu, inv. br. 71/1.

organizacijske kulture, samosvijesti i vjere u budućnost zagrebačke židovske zajednice, koja je u to doba brojila nešto više od 600 pripadnika (1857. godine 625, s predgrađima 765, a 1869. godine 864 pripadnika).

Na općinskoj skupštini 6. 10. 1861. izabran je odbor za izgradnju od dvanaest članova, na čelu s Emanuelom Pristerom, jednim od najbogatijih zagrebačkih trgovaca, impozantnim likom *utemeljiteljske kulture* i uglednim članom općine. Izgradnja bi se financirala pretplatom za 200 mjesta (od mogućih 400), razvrstanih u četiri razreda, uz cijenu od 400 do 100 forinti, koja bi se imala isplatiti za 20 mjeseci. Predbilježbe bi se zaključile potkraj 1861. godine, kada bi se isplatilo 5% utvrđene svote. Uplate se pohranjuju u banku. Nakon dovršenja hrama mjesta će se prodati licitacijom u kojoj svaki pretplatnik može sudjelovati samo u svom razredu i samo za toliko mjesta na koliko se pretplatio. Mjesto postaje vlasništvom kada se isplati. Odbor će nakon zaključenja predbilježbe odrediti lokaciju, izraditi građevinske planove i troškovnik, te predložiti ih općinskoj skupštini na zaključak. Hram bi se počeo graditi početkom 1863. godine, dok bi se do kolovoza iste godine ostvarila pretplata. No ako se hram ne počne graditi do utvrđenog roka, dotadašnje bi se uplate vratile.

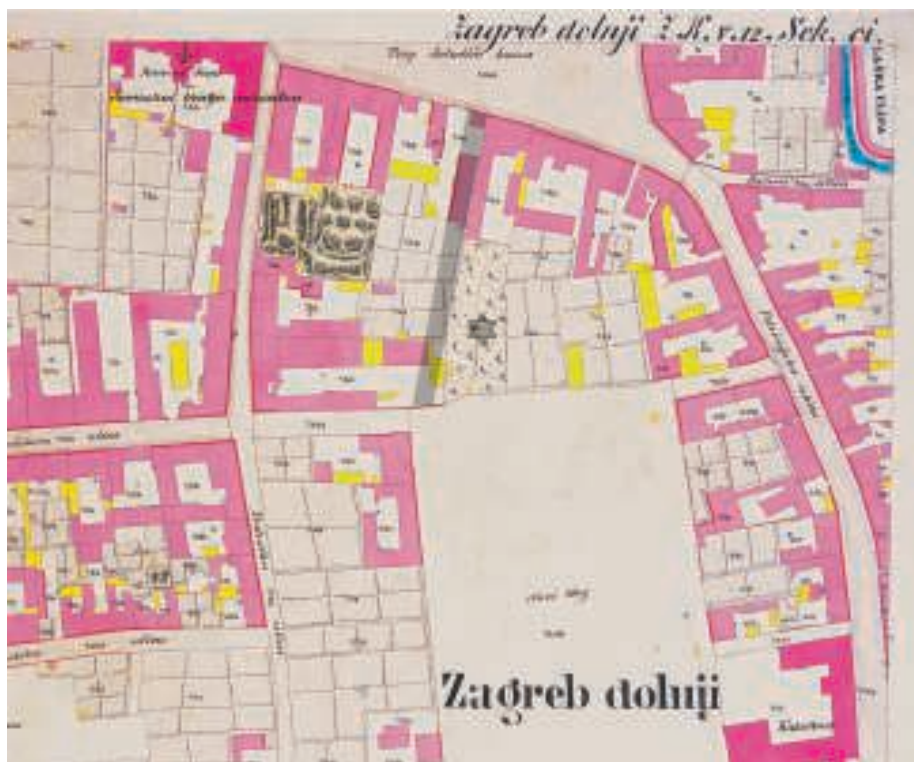

5
Južna fronta Jelačićeva trga početkom šezdesetih godina XIX. st., razglednica

Planovi židovske zajednice o izgradnji sinagoge ubrzo su se povezali s planovima urbanizacije Donjega grada i morali uskladiti sa stvarnim mogućnostima grada; drugim riječima, utvrđeni su se rokovi otegli. Početkom 1862. Izraelitska bogoštovna općina javila je gradskom poglavarstvu da namjerava kupiti dio zemljišta Emanuela Pristera u budućoj ulici koja bi spajala glavni gradski, Jelačićev trg s *Novim trgom*, tada glavnim tržištem-sajmištem (kasnijim Trgom N. Š. Zrinskoga; ulica je današnja Praška). No izgradnja hrama – *“liepa, velika i krasna, tako da bi doista ukrasivao i sam grad Zagreb”* – ima smisla jedino ako se ulica uredi. Pod uvjetom da se otvori do kraja 1863. godine, Emanuel Prister darovao bi gradu dio svog zemljišta kojim bi morala proći ulica. (sl. 5, 6) Grad je prihvatio ponudu Izraelitske općine *“da se ovom sgodom posluži, i ovako za grad velevažno polepšanje i neopisivu korist odluči”* – i

Područje južno od Jelačićeva trga, katastarski list, 1862/64.

Kompjutorski su ucrtani lokacija sinagoge i današnja Praška ulica prema katastarskom nacrtu iz 1913.

odgovorio da će je obavijestiti o svojoj odluci.²⁸ Kako za dvije godine nije bilo ni odluke ni obavijesti, Izraelitska općina kupila je 1864. zemljište na samom Jelačićevu trgu, u neposrednom susjedstvu mjesta uočenom 1862. godine, i prije nego što će naručiti projekt pitala je gradsko poglavarstvo – “dali proti namieravanomu gradjenju rečenoga hrama kakove javne ili obćinske zapreke stoje”. Odgovoreno joj je da je dio tog zemljišta predviđen za proboj ulice od Jelačićeva do *Novog trga* pa mora računati s užitim gradilištem, a što se tiče hrama, poručuje neka predloži nacrt “koj će odgovarati dostojanstvu hrama, glavnoga ovoga grada, kao i mjesta, na kojem ga sagrađiti želi”.²⁹ Zbog smanjenja gradilišta Izraelitska općina odustala je iduće, 1865. godine od izgradnje na Jelačićevu trgu i ponudila Gradskom poglavarstvu svoje zemljište za 21.000 forinti, a sada objavljen naum da se ulica ipak uredi potakao ju je na kupnju vrta Emanuela Pristera, što ga je uočila još prije.³⁰ No uvjet je prodaje da se svota isplati i ulica uredi iduće godine.³¹ Ulica kojom se Jelačićev trg izravno spaja s razvojnim područjem budućeg središta Donjega grada ostvarena je ubrzo uistinu zaslugom Izraelitske općine, štoviše njezinim materijalnim poticajem: i ona i Emanuel Prister darovali su za uređenje ulice po 2000 forinti.³² Izgradnja sinagoge započela je u proljeće 1866.,³³ a ulica uređena u ljeto 1867. godine, kada je nazvana imenom biskupa Josipa Jurja Strossmayera.³⁴ Sinagoga je posvećena 27. rujna 1867. godine.

Svečanost posvećenja sinagoge bila je prvo javno predstavljanje i otvaranje židovske zajednice zagrebačkoj i hrvatskoj sredini. Ceremonija je objavljena letkom tiskanim na hrvatskom i njemačkom jeziku, koji su prenijele zagrebačke novine.³⁵ Počinje službom božjom u dotadašnjoj bogomolji u Petrinjskoj ulici; nakon koje se svečana povorka sa svicima Tore

²⁸ DAZ, GPZ, opći spis 7063/1867. Spis Izraelitske općine od 27. 1. 1862. sadrži izjavu Emanuela Pristera na njemačkom jeziku; odgovor Gradskog poglavarstva nosi datum 13. 3. 1862. Zemljište je iza kuće Jelačićev trg 13.

²⁹ Kao bilj. 28 (4052/1864: dopis Izraelitske općine od 30. 3. 1864., s prijepisom zapisnika gradske skupštine od 28. 4. 1864, čl. 11.) Zemljište je na mjestu kasnije kuće Jelačićev trg 14.

³⁰ Emanuel Prister poklonio je napokon zemljište općini koja mu je u znak zahvalnosti postavila kamenu spomen-ploču na zidu u predvorju sinagoge. Ploča je skinuta u toku rušenja 1941/42. a sada je izložena u Muzeju grada Zagreba, inv. br. 5066. Ima natpis na hebrejskom i hrvatskom jeziku: *Spomen u slavu Manojla Pristera koji je svojim znamenitim darom ovom hramu temelj postavio.*

³¹ Kao bilj. 28. Predstavka *Izraelitske općine* 37/1865, riješena 28. 12. 1865.

³² SZ 1. 7. 1865. Tri vlasnika zemljišta, među njima Emanuel Prister, darovali su gradu potrebne dijelove svojih parcela za otvorenje ulice.

³³ Kao bilj. 28. Dopis *Izraelitske općine* od 10. 4. 1866. s molbom za očevid zbog utvrđivanja građevne linije i nacrtima za sinagogu. Očevid je održan 11. 4. 1866., a 17. 4. općini su vraćeni

upućuje do nove sinagoge, ispred koje su sabrani ugledni gosti. Predsjednik općine predaje ključ sinagoge gradonačelniku, koji otvara vrata, a gosti, rabini, funkcioneri i članovi općine zaposjedaju svoja mjesta. Uz molitve, jednu na hrvatskom jeziku, predviđene su još dvije propovijedi: gosta iz Velike Kaniže, nadrabina H.B. Fassla i novog zagrebačkog rabina, dr. Hosee Jacobija. Zaključni kamen postavio bi ban, a svečanost bi završila himnom.

Svečanost su opisale idućeg dana, 28. 9. 1867. obje zagrebačke novine: *Narodne novine* kraće, *Agramer Zeitung* opširnije. U oba se izvještaja ističe veliko zanimanja građanstva, prisutnost predstavnika svih razina vlasti i uglednih ličnosti zagrebačkog društva: od gradonačelnika Vjekoslava Frigana, saborskog zastupnika Roberta Zlatarovića, koji je umjesto bana baruna Levina Raucha postavio posljednji kamen, zemaljskog vojnog zapovjednika baruna Gablenza do dvorskog kancelara Ivana Mažuranića, te predstavnika svih konfesija. Dok *Narodne novine* naglašavaju "narodni duh" svečanosti, izražen hrvatskim govorima predsjednika općine Vilima Schwarza i rabinskog zamjenika Eisnera te trobojnicama kojima je urešeno pročelje sinagoge i zaključuju kako "viera nipošto nije na putu narodnog osjećaja i narodnoj svijesti, koja se u ovdješnjoj općini – neka joj na to hvala – sve to više uvriježava", naglasci su izvještaja *Agramer Zeitung* na "religioznoj toleranciji, blagoj snošljivosti u skladu s duhom vremena". Obje su svečane propovijedi bile u "tolerantno religioznom i humanitarnom duhu", iznesene "toplo a ipak odmjereno", a obred "sa zborom i pratnjom orgulja odgovarao je naprednim opservancijama i također harmoničnijim oblicima suvremenog mozaičkog kulta". Izvještaj završava željom da duh tolerancije "otada i sve više zavlada među pripadnicima ovoga grada".

Dva dana nakon posvećenja sinagoge predsjednik općine Vilim Schwarz zahvalio je Gradskom poglavarstvu Zagreba na sudjelovanju u svečanosti i poslao nagradu za čuvare reda i pedeset forinti za "ovdašnje vredne uboge".³⁶

O uzajamnom odnosu zagrebačke židovske zajednice i sredine točnije od prigodnih, verbalnih izričaja svjedoči sama sinagoga. Njezin položaj u neposrednu susjedstvu glavnoga gradskog trga i zahtjev gradske vlasti za reprezentativnošću prigodom odobrenja lokacije upućuju na oficijelnu blagonaklonost prema židovskoj zajednici. Oblik, stil, prostorna struktura i uređenje sinagoge izražavaju identitet zajednice, utvrđen u razdoblju od 1858. godine, kada su odbačene reforme, pa do izgradnje sinagoge. O promjeni svjedoči pritužba što su je tradicionalisti 7. 5. 1867. godine, nekoliko mjeseci prije dovršenja sinagoge, uputili glavnoj općinskoj skupštini zbog obrednih promjena, napose uvođenja orgulja, te odluka predsjedništva od 24. 9. 1867. godine, dakle nekoliko dana prije posvećenja, da nevelikoj ortodoksnoj grupi ustupi staru bogomolju u Petrinjskoj ulici.³⁷

U prvom vodiču grada Zagreba iz 1892. godine, gdje je sinagoga predstavljena kao znamenitost, njegov autor, gradski senator Adolf Hudovski lapidarno obilježava židovsku zajednicu i njezin hram ovako: *Izraelitska bogoštovna općina broji u Zagrebu 1933 žitelja. Razdieljena je u novovjersku i starovjersku. Ova je malena, ali ima svoju posebnu bogomolju u Petrinjskoj ulici i posebnog rabina. Novovjerci sačinjavaju jedinstveno i nerazdieljivo vjerozakonsko društvo za uzdržavanje i upravljanje svojih sadašnjih i budućih zavoda za službu božju, obred, nastavu i dobrotvornost. Starovjerci teže za tim, da se dosada postojeće religiozne i ritualne uredbe uzdrže... Hram sagradila je novovjerska općina g. 1866. troškom od 120.000 for. u mauričkom slogu po nacrtih graditelja Franje Kleina. Sgrada je liepa, odmaknuta je od uličnog poteza i od susjed-skih kuća, ali nije još podpunoma izgrađena, jer joj manjka kupola osnovana nad pročeljem. Iz nutra je bogato urešena, pa ima emporu za žene i orgulje.* (sl. 7, 8)

odobreni nacrti. – GPZ, Izvorni spis 181, 26. 6. 1869. s kupoprodajnim ugovorom za nekretnine na Jelačićevu trgu 14 (kuće, vrtovi i spremišta) od 7. 8. 1866. Nekretnine su kupljene za svotu od 17.000 forinti, koja se isplaćuju u tri obroka do 1869. godine. Gradsko poglavarstvo se obvezuje da će cestu predati prometu do lipnja 1867. godine. Predstavka općine 42/1867. od 27. 3. 1867. kojom se Gradskom poglavarstvu javlja da će se

kod Prve hrvatske štedionice založiti jamstvo za dvije uplate za 1868. i 1869. godinu zbog uzimanja zajma od 11. 000 forinti.

³⁴ SZ 24. 7. 1867., čl. 2. Ulica je na skupštinskoj sjednici 2. 4. i 6. 5. 1868. preimenovana i dobila ime austrijske princeze Marije Valerije.

³⁵ Program za posvetljenje novosagrađene bogomolje izraelitične bogoštovne općine u Zagrebu na dan 27. rujna 1867., Jevrejski istorijski muzej u

Beogradu. – *Narodne novine*, 26. 9. 1867., *Agramer Zeitung*, 26. 9. 1867.

³⁶ Kao bilj. 28. Dopis Izraelitske općine 213/1867.

³⁷ Godine 1879. odlukom vlasti utemeljena je ortodoksna općina (20 do 25 članova), koja je postojala do 1906. godine, kada je ukinuta u skladu sa Zakonom o uređenju izraelitskih općina. Nanovo je osnovana 1926. i postojala je do 1941. godine.

Caru s lijeva je Josip Siebenschein, s desna rabin dr. Hosea Jacobi, iza cara rabin Jakob Eisner i ban grof Dragutin Khuen Héderváry s kalpakom

Tijelovska procesija, 19. 6. 1930.
Tijelovske su procesije tradicionalno prolazile *Ulicom Marije Valerije*, odnosno *Ulicom J. J. Strossmayera*, odnosno Praškom, a zahvaljujući fotografima koji su ih pratili u njihovu kretanju gradom, sinagoga je ostala zabilježena u tim povijesnim svjedočanstvima. U povorci 1930. bili su učenice i učenici pučkih škola, a iza njih glazbena kapela Zagrebačkog trimajva

Hram u Zagrebu

Za graditelja svoje nove sinagoge zagrebačka *Izraelitska općina* izabrala je Franju Kleina (Beč 1828 – od 1851., u Zagrebu – 1889.), zacijelo jedinog umjetnika među tadašnjim zagrebačkim graditeljima i najvažnijeg predstavnika romantičnog historicizma u Zagrebu.³⁸ Vladimir Bedenko lapidarno karakterizira Kleinovu arhitekturu i postupak ovako: “izrasla na bečkoj arhitekturi četrdesetih godina, pratila je zbivanja pedesetih i šezdesetih”; “visoku kvalitetu” postiže “slobodnom kombinacijskom igrom...ne prerasuje, on preuzima uzore, u prvom redu Försterove i Hansenove zgrade, i preoblikuje ih”.³⁹ Za kreativnog eklektika, kako se Klein nadaje iz Bedenkove analize, uzor i izvor prvorazredne su važnosti.

Za zagrebačku je sinagogu uzor, ne i jedini izvor, sinagoga izgrađena 1856-58. (razorena 1938. godine) u bečkoj židovskoj četvrti Leopoldstadt, u Wallischgasse, poslije Tempelgasse, koju je projektirao Christian Friedrich Ludwig von Förster (1797 – 1863), istaknuti pripadnik europskog romantičnog historicizma. Försterova sinagoga u Tempelgasse pripada slijedu reprezentativnih, monumentalnih *maurskih* sinagoga u velikim gradovima – poput, primjerice, sinagoge u Leipzigu 1854/55. Otta Simonsona, Frankfurtu 1855-60. Georga Kaysera, Stuttgartu 1859-61. Gustava Breymana i Adolfa Wolffa, Berlinu (Oranienburger Strasse) 1859-66. Eduarda Knoblauch i Eduarda Stülera – koje su šezdesetih godina sve objavljene u važnim stručnim časopisima i postale uzorima sinagogalne arhitekture u srednjoj Europi u to doba.⁴⁰ (v. Prilog II) Försterova bečka sinagoga, prva reprezentativna poslije revolucije 1848. u Habsburškoj Monarhiji, zadobila je ovdje, ali i u drugim europskim sredinama značaj prototipa koji varira do isteka XIX. stoljeća i poradi svog arhitektonskog oblikovanja i teorijskog utemeljenja.⁴¹

Kako je u Beču pedesetih godina XIX. stoljeća već bilo 9000 Židova, a tendencija naseljavanja iz Galicije i Bukovine bila očita, javila se potreba za velikom, središnjom gradskom sinagogom koja bi mogla prihvatiti više tisuća vjernika. To su poticale i vlasti u želji da ograniče nicanje malih bogomolja gradom. Taj “ekumenski” karakter Förster je htio izraziti pozivanjem na biblijski hram, u skladu s reformističkim poimanjem sinagoge kao novog hrama dijaspore. Ono je i dotada određivalo *maurske* sinagoge. No Försterovim razgranatim utemeljenjem pojam *sinagoge kao hrama* dobio je sada osebujnu simboličku i arhitektonsku interpretaciju. Svojom semantičkom i umjetničkom pregnantnošću Försterova bečka sinagoga uvrstila se u povijest europske sinagogalne arhitekture kao kristalizacija na putu redefinicije značenja i oblika sinagoge u okolnostima asimilacije i probuđene vjere u integraciju. Förster, Nijemac, suputnik revolucije, kozmopolit i umjetnik-erudit, izrazio je njome idejni, utopijski naboj predliberalističkog razdoblja. Artistička individualizacija i inovativnost tih poruka zacijelo je potakla spontanu i brzu recepciju bečkog hrama, koju je u različitim sredinama ponajprije određivalo, a i ograničavalo stanje svijesti židovskih općina i njihovih projekatana.

Vezu s biblijskim hramom Förster je izrazio na više razina. Prostornim rasporedom i dimenzijama, te signifikantnim simbolom – dvjema stupovima (Jahinom i Boazom) pozvao se na biblijski opis Salomonova hrama, oblikom pročelja na tadašnje rekonstrukcije hra-

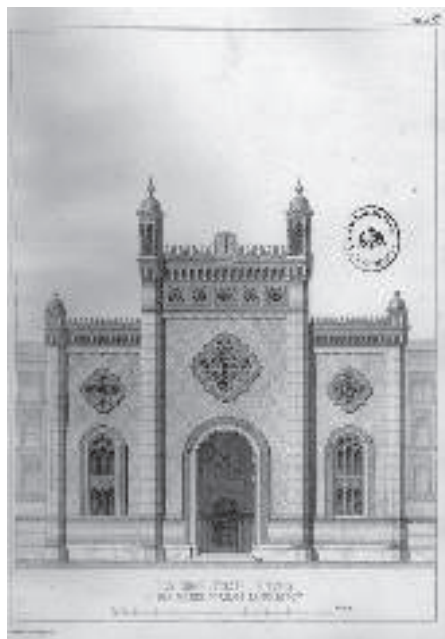
³⁸ Franjo Klein projektirao je za Emanuela Pristera, predstojnika građevnog odbora općine adaptaciju njegova hotela *Caru austrijanskom*, Ilica 4, 1865/66, kuću, Ilica 12, 1877/78, a za Josipa Siebenscheina, koji je vodio izgradnju sinagoge od 1865. i poslije postao predsjednik općine, kuću, Preradovićev trg 3/Preradovićeve ulica 2, 1873/74. Neposredno prije sinagoge projektirao je pravoslavnu crkvu sv. Preobraženja Gospodnjeg 1863-66.

³⁹ Vladimir Bedenko, *Franjo Klein i razvoj historičističke arhitekture u Zagrebu*, u katalogu izložbe *Historicizam u Hrvatskoj*, I, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 2000.

⁴⁰ Svoje projekte prikazivali su često sami autori, tako: Ludwig von Förster, *Ueber Synagogenbau* (govor prigodom posvećenja hrama u Leopoldstadtu, 18. 5. 1858.) u: *Allgemeine Zeitung der Judenthums*, XXII, 1858, isti: *Das israelitische Bethaus in der Wiener Vorstadt Leopoldstadt, Allgemeine Bauzeitung*, XXIV, 1859. – Otto Simonson, *Der neue Tempel in Leipzig*, u: *Architektonisches Album*, sv. 2. 1858/59. – *Die neue Synagoge in Frankfurt*, u: *Zeitschrift für Praktische Baukunst*, 20, 1860. – O sinagogi u Stuttgartu: *Zeitschrift für Praktische Baukunst*, XXI, 1861. i *Die neue Synagoge in Stuttgart*, u: Freya, *Illustrirte Blätter für gebildete Welt*, II., 1862. – O sinagogi u Berlinu: *Die*

neue Synagoge in Berlin, u: *Illustrirte Zeitschrift für Praktische Baukunst*, 1864.

⁴¹ Neposredno poslije izgradnje bečke sinagoge, a u doba izgradnje zagrebačke sinagoge, u Bukureštu su arhitekti Enderle i Freiwald izgradili *Templum Coral* (1860-67) kao potpunu kopiju Försterove bečke sinagoge. Ta sinagoga postoji i danas. Od poznatijih sinagoga projektiranih prema bečkom uzoru postoje Altschul u Pragu (1865-68.) arhitekta J. Niklase i sinagoga u Vercelliju (1878) arhitekta G. Locarna. U Hrvatskoj uz njega se osim zagrebačke sinagoge izravno veže sinagoga u Koprivnici (1875/76.) koja postoji i danas.

9
Sinagoga u Tempelgasse u Beču, Ludwig von Förster, 1854-58.
Crtež L. von Förstera
Oblik pročelja izveden je iz baziliknog tipa koji se smatra reprezentativnim a ne suviše blizak crkvi, jer se u kasnoj antici javlja i u kršćanskoj i u židovskoj sakralnoj arhitekturi. Ravni krov, koji se pretpostavlja iza izričito horizontalno naglašena pročelja, smatra se značajkom orijentalne arhitekture. Tornjevi središnjeg rizalita predstavljaju biblijske stupove *Jahina* i *Boaza*, dok su Zavjetne ploče izravno i nedvosmisleno židovsko obilježje

10
Unutrašnjost bečke sinagoge Ludwiga von Förstera, pogled prema aronu ha-kodešu.
Slika F. Ranzenhofer.
Dekoraciju određuju *maurski* elementi: ornamenti stropa i zidova, dijelom izvedeni u sadri, optočenja lukova sitnim visećim lukovima (*Zackenbogen*), kolorit se poziva na Alhambru. Aron ha-kodeš naglašen je visokim lukom, velikom slijepom rozetom i uokviren bogato urešenim arhivoltima što ih nose vitki tordirani stupovi

ma, a stilom je iskazao svoju predodžbu o židovskoj arhitekturi biblijskog doba. *Maurski* stil sa znatnim bizantskim primjesama koji je dotad razvio u suradnji s Theophilom Hansenom obogatio je staroorijentalnim motivima oslonom na suvremene publikacije arheoloških otkrića mezopotamijskih kultura.⁴² Oni prevladavaju u vanjskom izgledu sinagoge. Na spomenike monumentalne babilonijske, asirske i perzijske profane arhitekture podsjećaju, primjerice, trodijelno pročelje sa širim, uzvišenim središnjim rizalitom i teškim vijencem koji završava gustim nizom akroterija, visoki portal polukružnoga luka, bogata ornamentalna optočenja otvora od terakote, polikromne, geometrijski uzorkovane zidne plohe od glaziranih opeka, te uostalom sva bogata, a ipak kontrolirano raspodijeljena dekoracija. U njoj se javljaju pojedini maurski akcenti – arabeske u mrežištima četverolisnih rozeta, širok friz ispod vijenca na pročelju, ali u unutrašnjosti maurska dekoracija. U to orijentalno suglasje zadiru i drugi, bizantski, gotički i protorenesansni glasovi: bizantinizirani su visoki prozori pa i lanterne-tornjići s prozorima s ispunama poput tranzena, gotičkog su porijekla poligonalni istaci što obrubljuju plohe rizalita i vertikalno raščlanjuju pročelja, kvatročenteski četverolisti rozeta. Asocijativni raspon seže od babilonskih *Istarinih dveri* preko venecijanske Duždeve palače i Firenze do Granade i Seville. Na pozitivnom odnosu prema orijentalnoj arhitekturi Förster zasniva težnju “novom smjeru arhitekture” i potvrđuje ga kao vlastiti eklektično-orijentalan stil unutar romantičnog historicizma – najpotpunije svojim sinagogama. (sl. 9, 10)

Franjo Klein preuzeo je u potpunosti tip što ga je Förster stvorio svojom bečkom sinagogom, ali ne i njegovu kompleksnu simboliku sinagoge-hrama koja se najočitije izrazila stilom. Nije naime preuzeo Försterove staroorijentalne motive. Ostaje neizvjesno je li Klein izborom stilskih oblika doista htio izraziti neki određen ili utvrđen identitet zagrebačke židov-

⁴² Harold Hammer-Schenk, 1981., bilj. 714, upućuje na publikacije o Ninivi, 1849/50. i 1853., Perziji 1843/54. i Babilonu 1839. u kojima je Förster mogao vidjeti crteže spomenika.

⁴³ Nesredno prije zaključka o gradnji sinagoge (1855.) predsjednik je bio David Blum (1798-1855), trgovac, najjači poreznik općine, politički aktivan potkraj tridesetih i početkom četrdesetih godina u borbi za građanska prava, nekoliko puta predsjednik općine. Pomagao je općini zajmovima i donacijama; za sinagogu je za života dao 600 a oporučno 300 forinti. Naslijedio ga je Jacques

Jakov Epstein (1822-1859), poznat kao osnivač *Humanitaetsvereina* (1846), kasnije *Društva čovječnosti*, prve dobrotvorne organizacije u Zagrebu, kojoj u duhu Ilirskog pokreta namjenjuje i prosvjetnu funkciju; članovi su mu ugledni građani, među njima ban Josip Jelačić. U svom nastupnom govoru (1854.) Epstein se zalaže za konsolidaciju i izgradnju općinskih institucija, ali za godinu dana odustaje od predsjedničke dužnosti zbog problema s ortodoksima. Godine 1855. predsjednik je Josip Hochstädter (1817-1909.), pripadnik ortodoksne skupine, nakon osnutka ortodoksne općine

1879. njen dugogodišnji predsjednik. Od 1855. do 1860. predsjednik je dr. Mavro Moritz Sachs (1819-1888.), liječnik, prvi zagrebački Židov s bečkim doktoratom. Bio je liječnik u vojsci bana Josipa Jelačića, gradski fizik, docent za sudsku medicinu i javno zdravstvo na Pravoslavnoj akademiji, gdje je uveo predavanja iz medicine; sudjelovao u staleškom organiziranju liječnika Hrvatske i Slavonije. Radi zasluga proglašen županjskim fizikom, sanitarnim savjetnikom, odlikovan visokim carskim odličjem; prvi je Židov koji je imenovan građaninom Zagreba. Kao predsjednik

ske općine, a također i to da li je na to, i koliko, utjecao naručitelj. Ne postoji dokumentacija o nastanku ili formulaciji idejnog programa sinagoge. Ne zna se čak ni tko je u to doba bio rabin, svugdje najmjerodavniji za program, jer se Hosea Jacobi javlja tek u godini posvećenja. No sudeći po društvenom i profesionalnom profilu tadašnjih predsjednika i funkcionera, oni su očito bili liberali skloni modernizaciji.⁴³ Odlučivši se za najnoviji, reprezentativni uzor, oni su projektantu svog povjerenja vjerojatno prepustili da ga prilagodi zagrebačkim prilikama. Ako stoji zaključak Vladimira Bedenka izveden iz analize Kleinova opusa da njega “*ne zanima značenje nego forma*”, moguća je pretpostavka da se Klein više bavio preradbom uzora nego identitetom naručitelja. U toj preradbi Klein je doduše odbacio neke njegove značenjske elemente, ali je primjenom drugih stilskih motiva uveo drukčije elemente, a da se možda i nije posebno bavio njihovim simboličkim konotacijama. A židovska je općina očito prihvatila Kleinov koncept sinagoge, kojom se prvi put u svojoj povijesti imala predstaviti javno, kao što je to uostalom prije nje učinila i bečka s Försterom.

Zagrebačka sinagoga zapremala je veći dio parcele od 1540 m, pročeljem je bila orijentirana na zapad, nešto uvučena od regulacijske linije u skladu s još važećom josefinskom odredbom da nekatoličke bogomolje ne mogu imati javni ulaz s ulice, tornjeve ni zvona, te je od ulice odijeljena ogradom. (sl. 1, 11) Prema kompjutorskoj analizi⁴⁴ središnji rizalit sinagoge bio je visok 24 m, a pobočni 18,5 metara; sinagoga je bila široka 19,7 m, a duga 30 metara. (sl. 12) Tlocrt joj je bio longitudinalan sa širim i gotovo nezamjetljivo višim srednjim brodom i dva uža broda, pa nije bazilika kao što je bila bečka sinagoga. (sl. 13, 14, 15) Unutrašnji raspored slijedio je bečki uzor, to jest pozivao se na tlocrt biblijskog hrama: na zapadnoj je strani predvorje, na koje se veže trobrodna glavna dvorana bogomolje, na istočnoj su strani *bima* i *aron ha-kodeš*. U strogo simetričnom tlocrtu dominira autoritet sakralne osi. Sinagoga je imala pet ulaza na koja se uspinjalo četirima plitkim stubama: glavni ulaz na pročelju, te dva na pobočnim stranama predvorja i dva na pobočnim brodovima. Ožbukana zidna platna obrađena su glatkom kvadarskom rustikom.

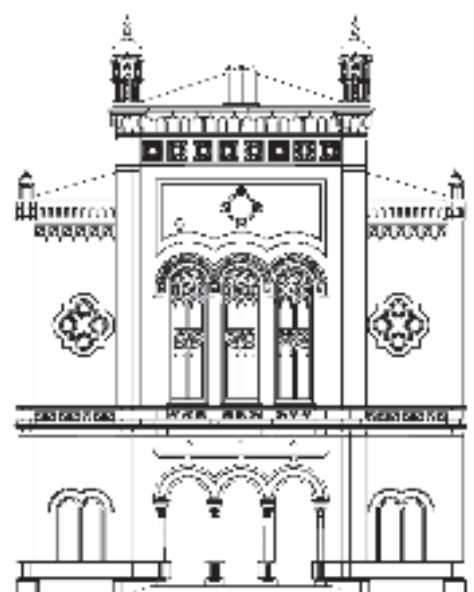
Prostrano predvorje flankirano je zasebnim korpusima stubišta koja vode na galerije za žene iznad pobočnih brodova i prema zapadnoj galeriji s orguljama. Sastojalo se od trijema i unutrašnjeg prostora koji već pripada glavnoj dvorani, a raščlanjuju ga stupovi koji nose zapadnu galeriju i posve plitke segmentne lukove. (sl. 16) Predvorje i dva korpusa stubišta naglašeni su kao posebna jedinica, nositelj reprezentacije i stoga njihova vanjska lica, napose pročelje, imaju estetski i simbolički naboj. Svaki od ta tri dijela ima zaseban krov.

Glavna dvorana razdijeljena je u tri broda. Visoki, vitki stupovi nose polukružne lukove kojima je srednji brod odijeljen od pobočnih brodova. Stupovi nose i galerije. *Aron ha-kodeš*, smješten u plitkoj pravokutnoj niši širine srednjeg broda, čini kompozicijsku cjelinu s *bimom* postavljenom na uzvišenu podiju, ograđenom dekorativnom ogradicom s naglašenim mjestom za propovijed. Srednji je brod pojasnicama podijeljen u tri traveja, a svaki je nadsveden kupolastim svodom (*češka kapa*, *Böhmische Kappe*). Iluzionističkim oslikom, koji se razabire na fotografiji iz 1880. (sl. 3), svodovi se prikazuju kao rebrasti. Rebra šestorodijelnog svoda presijecaju četiri rebra na poziciji pandantiva, tako da nastaje središnje šestorokutno polje, diferencirano i bojom. I rebra i polja upućuju na simboliku šestokrake zvijezde. Pobočni brodovi podijeljeni su također u tri traveja, nadsvedena baldahinskim svodovima.

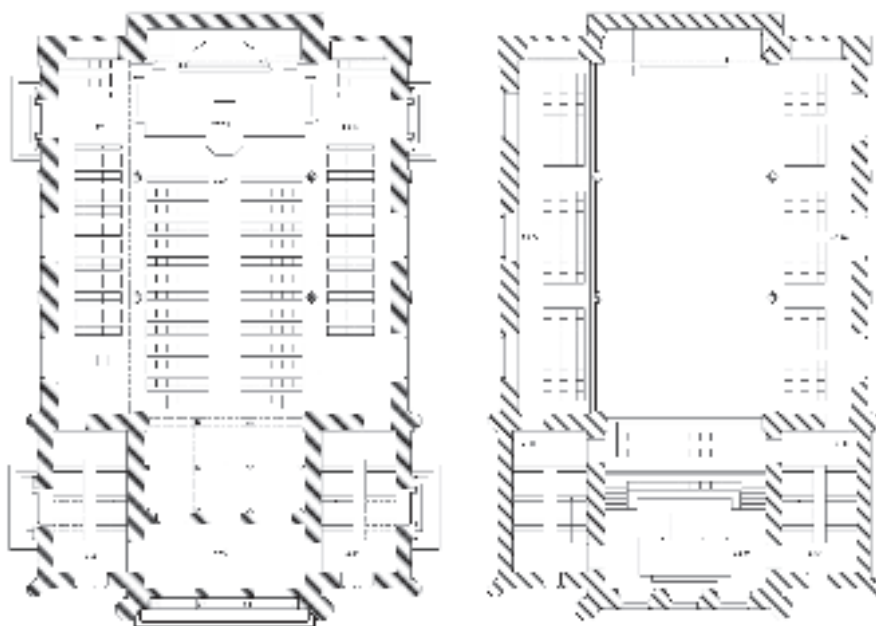
općine zalagao se za jedinstvo Židova i modernizirao njenu organizaciju. Od 1860. do 1873. predsjednici su Samuel Moses (1823-1912.), od 1851. suvlasnik banke, kasniji istaknut privrednik, suosnivač Tvornice obuvale u sedamdesetim godinama, te suvlasnik rudnika sumpora u Radoboju i Vilim Schwarz (1832 – 1905.). Počeo je kao upravitelj tiskare Ljudevita Gaja, urednik *Danice* i beletristički pisac, od 1868. s Lavoslavom Hartmannom suvlasnik je poznate tiskare, od 1868. otpremnik, a 1886. dobiva koncesiju za izgradnju telefonske mreže u Zagrebu. U njegovo doba pita-

nje rabina riješeno je izborom dr. Hosee Jacobija. Bio je i kao predsjednik i poslije izuzetno aktivan u životu općine. Na zbivanja u općini u doba izgradnje sinagoge djeluje Josef Josip Siebenstein (1837 – 1908), koji je kao građevinski inženjer 1865. imenovan pročelnikom općinskoga građevnog odbora. Kao tajnik delegacije izraelitskih općina u Hrvatskoj i Slavoniji uručio je 1869. caru prigodom posjeta Zagrebu zahtjev za emancipaciju. Predsjednik općine bio je od 1873. do 1881. i od 1907. do 1912. godine. Kao uvažen poduzetnik i privrednik bio je dugo godina zastupnik u gradskoj skupštini.

⁴⁴ Kompjutorske rekonstrukcije tlocrta i dvaju presjeka izrađene su prema projektima Otona Goldscheidera za pregradnju sinagoge iz 1921. koje sadrže snimke izvornog stanja. Za rekonstrukciju *aron ha-kodeša* i istočne strane korišteni su Goldscheiderovi projekti i raniji projekti atelijera Hönigsberg i Deutsch za pregradnju istočnog dijela (1901/04.). Za rekonstrukcije eksterijera i interijera uz nacрте korištene su sve dostupne povijesne fotografije, uključujući dokumentaciju o rušenju sinagoge.

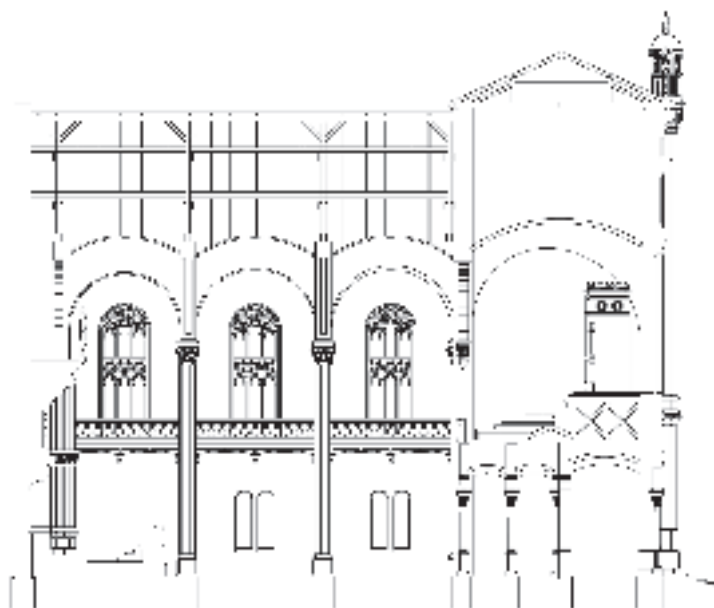
12
 Pročelje zagrebačke sinagoge, kompjutorska
 rekonstrukcija

13
 Tlocrt prizemlja i prvog kata, kompjutorska
 rekonstrukcija, 1:200

11
 Pogled na zagrebačku sinagogu
 Kompjutorska rekonstrukcija: Studio Kušan,
 1996.

14
Uzdužni presjek, kompjutorska rekonstrukcija,
1:200

15
Pobočno pročelje, kompjutorska rekonstrukci-
ja, 1:200

Tlocrtom i unutrašnjom razdiobom zagrebačka sinagoga predstavlja pročišćen i utvrđen model reformističke sinagoge.

Kompozicija glavnog pročelja s dominantnim, izvučenim i povišenim srednjim rizalitom i dvama simetričnim postranim nižim dijelovima odražava unutrašnju razdiobu u tri broda. Prostorna se struktura razabire u horizontalnoj i vertikalnoj artikulaciji pročelja – i glavnoga i postranih. Zonu prizemlja glavnog pročelja obilježavaju trolučni ulaz i bifore, a zonu prvoga kata visoka trifora nadvišenog luka, bogatog, dekorativnog unutrašnjeg raščlanjenja, te četverolisne rozete na stubišnim korpusima. Potonja dva tipa preuzeta su iz bečkog uzora. U prizemnoj zoni postranih pročelja javljaju se bifore, kao i na središnjem pročelju, a u zoni prvog kata prozori su preuzeti iz bečkog uzora. Oni naznačuju tri traveja kojima je podijeljena unutrašnjost.

Simetrija i jasnoća (čitkost) odlikuju Kleinov arhitektonski koncept.

Najveću pozornost posvetio je dvama najvažnijim nositeljima simboličkih poruka i reprezentacije: pročelju i *aronu ha-kodešu s bimom*.

Klein je od Förstera preuzeo lik pročelja, ali mu je izmijenio karakter. Vladimir Bedenko upozorava na promjenu proporcija volumena i otvara time pitanje bi li se monumentalno pročelje bečke sinagoge moglo prenijeti u znatno manje mjerilo a da ne proizvede učinak karikature, ukratko: patetičnog patuljka. Drukčijom formom i razmještajem otvora u istom, zadanom okviru Klein je strukturalno i semantički preuredio Försterov koncept hramskog pročelja, drugim riječima, stvorio inačicu prilagođenu zacijelo drukčijem (urbanom, duhovnom) kontekstu. Odbacio je najsnažniji, staroorijentalni motiv visokog portala i dao prednost bizantiniziranim oblicima otvora s nadvišenim polukružnim lukovima, a u dekoru je reducirao udio staroorijentalne i islamske motivike. Tako je ispuštio napadan motiv gustog niza akroterija na završnom vijencu, ali je *maurski* karakter održao frizom ornamentiranih ploča na završnom vijencu i parapetnoj zoni prvoga kata, te motivom manje Försterove rozete s upisanom arabeskom. Ona se javlja na stranama pročelja, postrano i na istočnoj strani.

Na pročelje Klein diskretno uvodi jednoznačno židovske znamenice. Iznad portala dekorativan je hebrejski natpis s biblijskim citatom (Psalmi, 118,26) koji znači: *Blagoslovljen koji dolazi u imenu Gospodnjem, blagoslivljamo vas iz doma Gospodnjeg*, a strofa je himne zahvalnice koja pripada obredu blagdana Sukot i pjeva se pri svečanu ulasku u hram.⁴⁵ U unutrašnju strukturu visokih prozora polukružnog luka, koji se javljaju kao dominantan motiv

⁴⁵ *Sukot*, blagdan sjenice, prema odredbi da vjernici za osam blagdanskih dana borave u sjenici, koja podsjeća na dugogodišnje putovanje pustinjom nakon izlaska iz Egipta. Pada u jesen, kada se sakupljaju posljednjih plodovi i slavi božju zaštitu i obilje. *Sukotom* završava godišnji ciklus čitanja Tore u sinagogi, a u dijaspori na *sukot* se neposredno nadovezuje jednodnevni blagdan *Simhat Tora* (Radost Tore). Prof. dr. Adalbertu Rebiću zahvaljujem na identifikaciji ovog natpisa, kao i onih u unutrašnjosti.

16
Unutrašnjost, pogled na zapadnu stranu
(predvorje), kompjutorska rekonstrukcija

17
Unutrašnjost, pogled na istočnu stranu s
aronom ha-kodešom, kompjutorska rekonstrukcija

na pročelju i postranim brodovima, uvodi šestokraku zvijezdu, *magen David*.⁴⁶ Ona je upisana u kružnice mrežišta inspiriranih gotičkim shemama no bez uporabe gotičkih oblika. (Kasnijom preinakom prozora taj je motiv nestao, ali se zadržala shema raščlanjenja s dvodijelnom horizontalnom podjelom.) *Davidov štit* uključen je u ukupni sustav dekoracije.

No dok je uravnoteženjem bizantskih, islamskih i romaničko-gotičkih motiva modificirao stilsko – orijentalno, *maursko* – određenje uzora, horizontalnom je podjelom pročelja u dvije zone pridao hramu profaniji karakter. Visoki trodijelni prozor kojim je rastvoreno pročelje, a napose nimalo nevažan detalj – sat smješten u središnjoj osi, ispod Ploča Zakona (*luhot*), odvode sinagogu u blizinu tradicionalnih reprezentativnih tipova javnih palača. U Donjem gradu, novom središtu Zagreba, ona je uistinu bila prva javna građevina. Navijestila je mjeru reprezentativnosti koja će se potvrditi u doba zrelog historicizma. Svojim je stilom ostala iznimkom; ujedno najizraženijim svjedočanstvom ranog, romantičnog historicizma.

Unutrašnjost nema kompleksno manifestni karakter kao pročelje. (sl. 3, 17) Svečani i gotovo raskošni sakralni ambijent čine estetski i simbolični elementi što ih kao uzor nudi i Försterova bečka sinagoga, a i druge reformističke sinagoge tog doba. *Maurski* je dekor: sva plastična optočenja lukova, pojedinih ploha i segmenata u sadri, a također i ornamenti različitih oslika, što se razabiru na jedinoj čitkoj povijesnoj fotografiji interijera (iz 1880. godine) koja ne odaje ništa o koloritu. Poput Förstera, i Klein naglašava dva velika nasuprotna arhivolta srednjega broda što uokviruju nišu istočne strane i zapadnu galeriju s orguljama poput trijumfalnih lukova karakterističnim i popularnim motivom gusto naredanih sitnih lukova (*Zackenbogen*), koji djeluju poput čipkastog obruba. Taj se motiv u različitim aplikacijama javlja na više mjesta izvana i unutra. Kao i u bečkoj sinagogi, glavni su nosivi stupovi parafraza vitkih maurskih stupova, no oni tu nisu izvedeni u lijevanom željezu, nego su kameni. Vitkoća se postiže izrezivanjem uglova stupa kvadratičnog presjeka, tako da se žlijebom zamjenjuje brid. Kapitел tih stupova i pilastara je parafraza korintskog kapitela. Originalniji je kapitел stupova iz predvorja. (sl. 18) Nosi ga kanelirani stup s prstenom, a sastoji se od struka palminih listova koji nosi razvijene listove loze što se uvijaju u volute sa cvijetom u sredini. Oblikovanje listova je veoma dinamično i trodimenzionalno; upućuje na kasnogotičke uzore. Impost kapitela urešen je nizom medaljona s upisanom šestokrakom zvijezdom. Taj lijepi element reprezentativne fronte, odnosno ulaza, nosi jednoznačno židovsku simboliku: *magen David*, te lozu i palmino lišće koji se oduvijek javljaju u židovskoj likovnoj umjetnosti.

Oblikovanje istočne strane s *aronom ha-kodešom* uz neke je razlike gotovo preuzeto iz Försterove bečke sinagoge. (sl. 19). Plitka je niša naglašena bogato urešenim arhivoltom što ga nose vitki stupići francuskog reda postavljeni na konzoli u visini galerije. On ujedno okviruje rozetu, koja nije kao u Beču slijepa, nego kroz arabesku svog mrežišta propušta istočno svjetlo i pridonosi dramatizaciji igre svjetla što se u sinagogi stječe iz različitih izvora. Rozetu, upisanu u krug optočuje pet medaljona. Oni su simbol Peto-knjižja, Tore. Sadrže hebrejski natpis: *Savršen je zakon Jahvin – dušu krijepi* (Psalmi, 19,8). Posrijedi je citat iz Davidova psalma *Jahve – Sunce pravde*, koji pripada himnama hvalospjevima i sadrži drevnu orijentalnu simboliku: sunce označava pravdu i zakonodavca. Ona izravno upućuje na Toru, a posredno na Davida, odnosno izraelsko kraljevstvo, Jeruzalem i hram, nosi, dakle, mesijansku poruku. Kompozicija s rozetom, medaljonima i citatima oslanja se na islamske uzore, gdje kaligrafski ispisani tekstovi uz svoju informacijsku dobivaju i izrazito dekorativnu funkciju.

⁴⁶ *Magen David*, *Davidov štit* (pogrešno zvan Davidova zvijezda) ili *Salomonov pečat* je šestokraka zvijezda sačinjena od dva istostrana, međusobno ukrštena trokuta. U biblijsko doba čest je dekorativan motiv, ali ne sadrži specifično židovsku simboliku. Prvi put upotrijebljen kao simbol židovske općine Praga 1527. godine pos-

taje od kraja XVI. stoljeća čestim simbolom židovskog identiteta. Sadrži mesijansku težnju i zadržava Davidovo kraljevstvo. U cionizmu postaje simbolom nacionalnog pokreta, a od 1949. službeni znak države Izrael. U orijentalnoj i europskoj hermetičkoj tradiciji ima vrhunsku simboličku, kozmološku vrijednost.

⁴⁷ Genezu simbolike tordiranih stupova i njihove ikonološke interpretacije iznosi Naredi-Rainer, 1994. u poglavlju *Salomonische Säulen*, 139-154.

⁴⁸ Sinagoga *Altneuschul* u Pragu izgrađena je oko 1270. godine, a zabat joj potječe iz XIV. stoljeća. Prema legendi doseljenici iz Jeruzalema

Sam *aron-hakodeš* ispod tog aranžmana ima bogat plastični, stepenasto uvučen okvir. Čine ga više sljubljenih lukova različito ukrašenih profila, što ga naizmjenice nose pilastri i vitki tordirani stupići. I potonji nosi simboličko značenje: forma im se od XV. stoljeća povezuje sa stupovima Svetinje nad svetinjama Salomonova hrama⁴⁷ i ulazi u kršćansku ikonografiju. Ne nose samo židovsku, nego i univerzalnu simboliku. Unutar arhivolta još je jedan simbol: *magen David*, neposredno iznad paroheta koji zastire reprezentativne svitke Tore zagrebačke sinagoge. Arhivolt ima nadgrađe: stepenasti zabat, čija struktura i fijale podsjećaju na zabate sjevernogotičkih vijećnica, a i na legendarnu prašku srednjovjekovnu sinagogu *Altneuschul*.⁴⁸ Simbolički on bi kao abrevijatura grada mogao upućivati na Jeruzalem i time hram, dakle sadržavati mesijansku poruku, ali kao citat glasovite sinagoge dijaspore, ako to jest, pozivati na europsku tradiciju. To tumačenje obilježava ga ambivalentnim.

Količina simbola vabi na interpretaciju. Većina od njih u svom značenjskom sklopu sadrži i mesijansku poruku, to jest izražava nadu u povratak Cionu. To je pak u idejnoj suprotnosti s reformističkim karakterom sinagoge i reformističke službe božje iz koje su izbačene molitve za povratak u pradomovinu, obnovu Hrama i novi Jeruzalem mesijanskog doba, jer se sinagoga poima kao Hram uspostavljen u dijaspori. Drugim riječima: znači li to oznaku ambivalentnosti zajednice, ili čak ideološku (ortodoksnu), zacijelo rafiniranu subverziju u reformističkom hramu? I još: tko bi to mogao potaknuti? Franjo Klein zacijelo ne. Stoga u svim elementima očito i ne treba tražiti dublja, smjerana ideološka značenja, kakva je današnji ikonološki senzibilitet sklon iščitati iz njih. Vjerojatno se Klein poziva na dominantan semantički sloj simbola, pa, primjerice, pet medaljona i biblijske citate rabi jednoznačno kao oznaku Tore, a *magen David* kao obilježje židovstva. No i on i tordirani stupići, unatoč svojoj simbolici, pripadaju popularnom dekorativnom inventaru. I motiv zabata neosporno ima dekorativnu vrijednost. Čini se da je Klein tu gdje se javila nužnost simboličnog označavanja uspio uspostaviti određenu vrijednosnu ravnotežu između simbole i dekora i tako zacijelo potvrdio jednu od svojih mogućnosti koju možda nisu poticale druge zadaće.

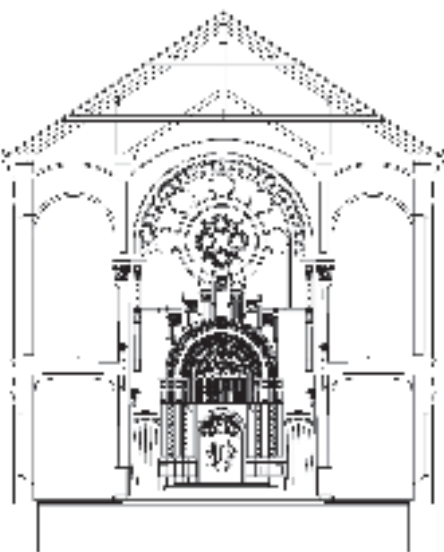
Kako bilo, za zagrebačke je Židove sinagoga bila hram. Hram je značio središte i osovinu barem za ono vrijeme koje je bilo doba nade. Bio je dokument i spomenik izbora koji je konačno i brutalno osporen 1941. godine. (sl. 20)

U sedamdeset i četiri godine svog vijeka sinagoga je imala samo jednu veću preinaku. Ona se najavila na prijelomu stoljeća, kada je zagrebačka *Izraelitska bogoštovna općina* brojila 3237 članova i u sinagogi, napose u doba velikih blagdana, nije bilo dovoljno mjesta za vjernike. Adaptacija je povjerena najuglednijem i najvećem zagrebačkom arhitektonskom atelijeru Lea Hönigsberga i Julija Deutscha, koji su bili pripadnici općine. Od 1901. do 1903. godine oni su izradili nekoliko varijanti adaptacije. Tom korpusu nacrt pripada i nekoliko skica olovkom. Mjesta se naumilo dobiti premještanjem orgulja iza *aron ha-kodeša* i ugrađivanjem po još jedne galerije u pobočnim brodovima. (sl. 21) Pozornost se najviše posvećivala oblikovanju niše: u svim se varijantama uklanja rozeta s medaljonima i zabat, na mjesto kojih se postavljaju orgulje u dekorativnim aranžmanima. U posljednjem nacrtu tog korpusa nacrt adaptacije, s nadnevkom siječanj 1904., odustalo se od galerija. Prijedlozima preuređenja u nišu se uvodi estetski nered i redukira simbolički sadržaj. Namjeravani zahvat nije izveden, iako su nacrti uručeni Gradskom poglavarstvu na odobrenje.

Tek 1921. godine, kada je općina narasla na 5970 članova, izvedena je pregradnja istočnog dijela. Orgulje se premještaju iznad *aron ha-kodeša*, a na istočnoj je fronti u njenoj

18
Kapitel stupa iz predvorja
Nađen je među ruševinama sinagoge poslije
Drugog svjetskog rata

19
Poprečni presjek s *aron ha-kodešom*,
kompjutorska rekonstrukcija

ugradili su u temelje sinagoge kamenje razorena jeruzalemskog hrama pod uvjetom da će srušiti sinagogu kada se pojavi Mesija i odnijeti kamenje na Cion. Odatle ime sinagoge: *Alt-tenaj-Schul* ("pod uvjetom") – iskrivljeno: *Altneuschul*. Zabatom sličnim zagrebačkom zabatu ukrašen je *aron ha-kodeš* vukovarske sinagoge (1889. god., sru-

šene 1958. godine) koju je projektirao Ludwig Schöne. Koincidencija je dakako slučajna. (V. Zlatko Karač, *Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj u doba historicizma*, katalog izložbe *Historicism u Hrvatskoj*, II., 529.)

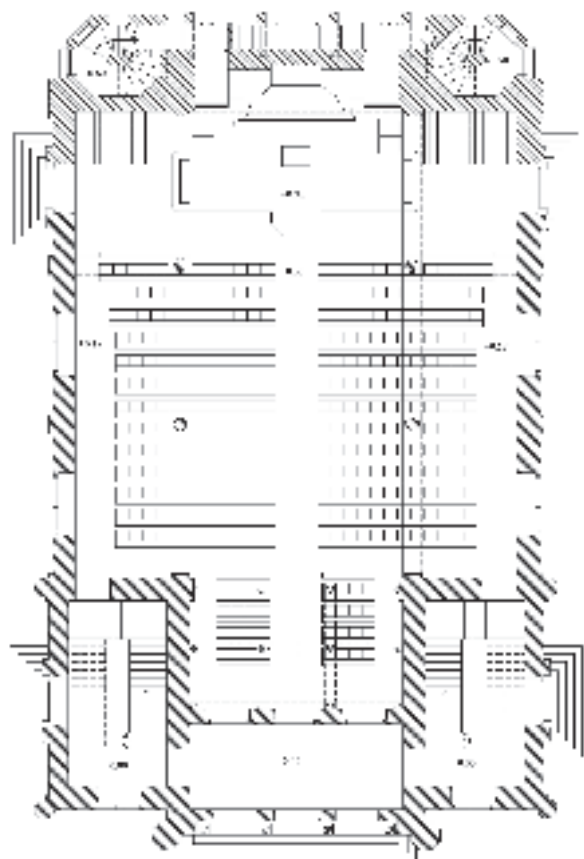
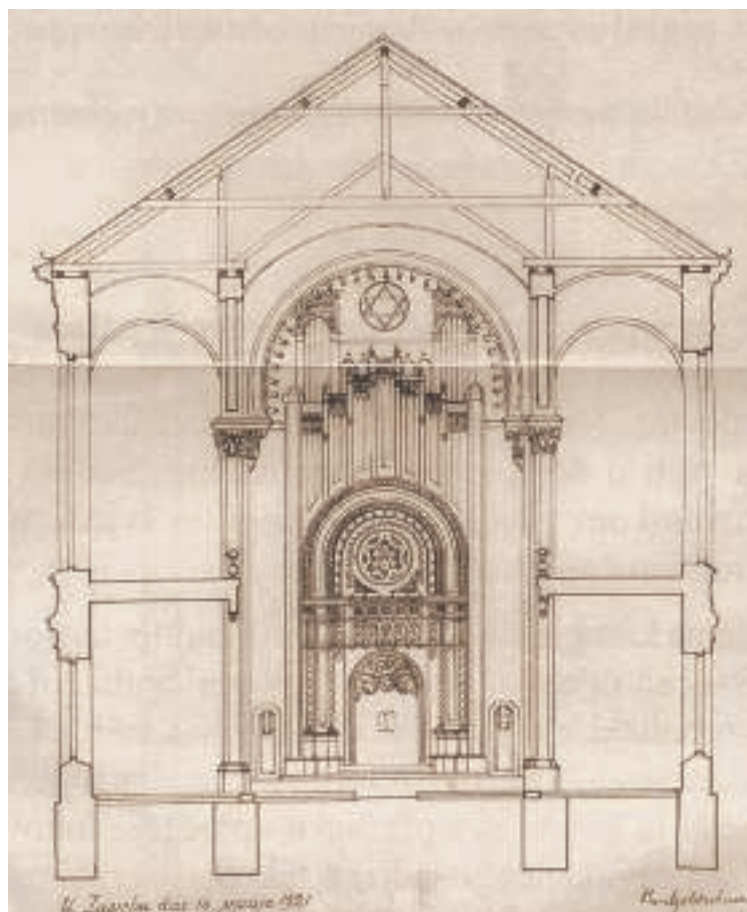
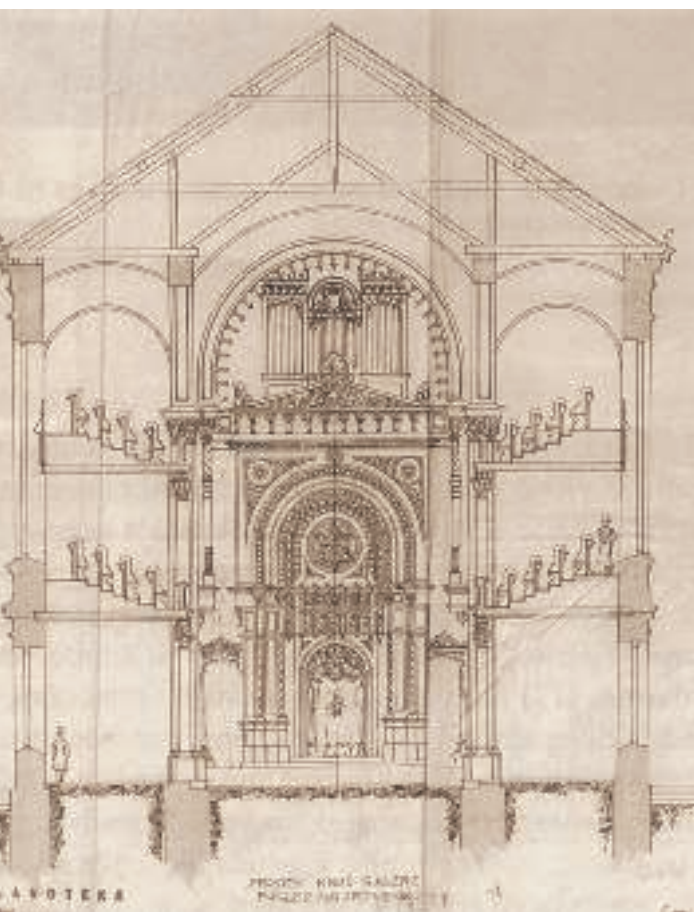
punoj širini dograđen uski trakt koji sadrži galeriju za orgulje i stubišta. (Sl. 22, 23) Projekt je izradio Oton Goldscheider (1890 – 1934), od 1904. suradnik, od 1914. suvlasnik atelijera Hönigsberg & Deutsch, a od 1921. samostalni arhitekt.⁴⁹ Adaptacijom je preobražena niša s *aronom ha-kodešom*: nestala je rozeta s medaljonima, zabat je produžen, a iza njega su postavljene orgulje i mali medaljon sa šestokrakom zvijezdom, *magen David*. Već naglašen zabat flankiraju dva poligonalna stupa – očit simbol biblijskih stupova Jahina i Boaza. Tako interpretiran zabat postao je glavnim estetskim i simboličkim elementom scenografije *arona ha-kodeša*. Adaptacijom je broj mjesta od 488 povećan na 708. Zahvat je posvjedočen fotografijom objavljenom 1927. u godišnjaku općine, a na fotografijama rušenja razabire se armiranobetonska konstrukcija dogradnje.

Iz 1930. i 1931. potječu nacrti za još jednu adaptaciju ugradnjom čak po dvije galerije da bi se dobilo 944 mjesta i podzemne komore centralnoga grijanja na jugoistočnom dijelu. Projekt sadrži prijedlog preuređenja prozora na pobočnim brodovima. Potpisuje ga Aleksander Freudenreich, koji je nakon smrti Julija Deutscha godine 1922. s njegovim sinom Pavlom preuzeo atelijer Hönigsberg & Deutsch i preimenovao ga u Freudenreich & Deutsch. Od zahvata izvedena je 1933. tek komora centralnoga grijanja. Te je godine u zagrebačkoj općini osnovan odbor za pomoć Židovima iz Njemačke koji je do 1940. zbrinuo 50 000 izbjeglica.

Nije izvjesno kada su preuređeni prozori, o čemu svjedoče međuratne fotografije. Nekoliko Zagrepčana koji su zalazili u hram prisjetili su se prigodom kompjutorske rekonstrukcije obojenja unutrašnjosti – nebesko modrog i zlatnih zvijezda na svodovima. Židovi među njima pamte tordirane stupiće, ograde *bime*, *parohete* i vječno svjetlo, *ner tamid*. Sjećaju se i orgulja koje su cijenili zagrebački glazbenici, napose Franjo Lučić i Franjo Dugan.

20
Jelačićev trg s pogledom u Prašku ulicu i
sinagogu, poslije 1930., razglednica

- 21
Leo Hönigsberg i Julius Deutsch, Nacrt za
pregradnju sinagoge, 1903.
- 22
Oton Goldscheider, Nacrt adaptacije niše s
aronom ha-kodešom, 1921.
- 23
Tlocrt prizemlja poslije adaptacije, kompju-
torska rekonstrukcija, 1:200

⁴⁹ Laslo, 1998, bilj. 17.

Na mjestu srušene zagrebačke sinagoge izgrađena je 1959. robna kuća u montažnoj konstrukciji kao privremena gradnja. Godine 1971. u Urbanističkom zavodu grada Zagreba izrađen je program za uređenje bloka Praška ulica – Petrinjska ulica – Trg Republike – Trg N. Š. Zrinskoga u koji je uključeno pitanja gradnje trajnog objekta robne kuće *Standard-konfekcije*. Arhitektonski natječaj za robnu kuću raspisan je 1977. godine. Prvu nagradu dobio je Boris Morsan, s teamom Ivan Maurović, Bojana Bosanac i Gordana Holjac. Projekt nije izveden. Dana 31. 12. 1980. izgorio je privremeni objekt robne kuće. Godine 1986. tadašnji predsjednik Židovske općine Slavko Goldstein javio se idejom da se na mjestu srušene sinagoge izgradi židovski kulturni centar, s memorijalnom sinagogom, muzejom i manjim pratećim sadržajima. Ta je ideja obnovljena i razvijena devedesetih godina u očekivanju povrata zemljišta u posjed i vlasništvo Židovskoj općini Zagreb. U međuvremenu je tu uređeno parkiralište. Posljednjih dana 1999. godine zemljište je napokon vraćeno Židovskoj općini Zagreb.

Za sada na mjestu sinagoge još je parkiralište. Obris sinagoge, što ga je slikar i dizajner Alfred Pal izveo prema fotografiji Ivana Standla, amblem je Židovske općine Zagreba i zajedno simbol njezina identiteta.

2000.

* Zahvaljujem prof. dr. Nadi Grujić i prof. dr. Radovanu Ivančeviću na savjetima u analizi sinagoge, a prof. dr. Vladimiru Bedenku, prof. dr. Ivi Goldsteinu, prof. dr. Ognjenu Krausu, predsjedniku Židovske općine Zagreb i prof. dr. Viktoru Žmegaču na relevantnim primjedbama.

LITERATURA

Izbor iz opće literature
(prema kronološkom redu)

Jüdisches Lexicon, Berlin, 1927-30.

Universal Jewish Encyclopedia, New York, 1939-1943.

Encyclopedia Judaica, Jerusalem, 1971-1972.

Julius Schoeps, *Neues Lexicon des Judentums*, 1992.

Rachel Wischnitzer, *The Architecture of the European Synagogue*, Philadelphia, 1964.

Renate Krüger, *Die Kunst der Synagoge, Eine Einführung in die Probleme von Kunst und Kult des Judentums*, Leipzig, 1966.

Imre Heller i Zsigmont Vajda, *The Synagogues of Hungary. An Album*, New York, 1968.

Biblija, Stari i Novi zavjet, Zagreb, 1968.

Theodor A. Busink, *Der Tempel von Jerusalem. Von Salomo bis Herodes*: sv. 1. *Der Tempel Salomos*, Leiden, 1970, sv. 2. *Von Ezechiel bis Mithras*, Leiden, 1980. (s popisom literature od 19. st.)

Uri Kaploun, *The Synagogue*, Jerusalem, 1973.

Ariel Eisenberg, *The Synagogue through the Ages*, New York, 1974.

Joseph Gutmann (ur.), *The Synagogue. Studies in Origins, Archaeology and Architecture*, New York, 1975.

Brian de Breffny, *The Synagogue*, London, 1978.

Helmut Eschwege, *Die Synagoge in der deutschen Geschichte*, Dresden, 1980.

Harold Hammer-Schenk, *Synagogen in Deutschland. Geschichte einer Baugattung im 19. und 20. Jahrhundert (1780 – 1933)*, 2. sv., Hamburg, 1981.

1000 Jahre Österreichisches Judentum, kat. izložbe, Eisenstadt, 1982. (*Studia Judaica Austriaca*, 9), 1982.

Hannelore Künzl, *Islamische Stilelemente im Synagogenbau des 19. und frühen 20. Jahrhunderts*, Frankfurt, Berlin, New York, 1984.

Geoffrey Wigoder, *The Story of the Synagogue*, San Francisco, 1986.

Stefan Koppelkamm, *Der imaginäre Orient. Exotische Bauten des 18. und 19. Jahrhunderts in Europa*, Berlin, 1987.

Carol Herselle Krinsky, *Synagogues of Europe – Architecture, History, Meanings*, New York i Cambridge/Mass., 1985. (njem. izd. *Europas Synagogen, Architektur, Geschichte und Bedeutung*, Stuttgart, 1988.).

Pierre Genée, *Wiener Synagogen 1825 -1938*, Beč, 1987.

Ida Hubermann, *Living Symbols. Symbol in Jewish Art and Tradition*, 1988.

Die Architektur der Synagoge, kat. izložbe, Frankfurt, 1988/89.

Aniko Gazda i Gero Laszlo, *Magyarországi zsinágok*, Budapest, 1989.

Magyar Izraeliták Országos Képviselete évkönyv, Budapest, 1989/90.

Ines Müller, *Die Otto Wagner-Synagoge in Budapest*, Wien, 1992.

Pierre Genée, *Synagogen Österreichs*, Wien 1992.

Hannelore Künzl, *Jüdische Kunst von der biblischen Zeit bis in die Gegenwart*, München, 1992.

Ines Müller, *Synagogen zwischen Wien und Budapest*, u: *Wissenschaftlichen Arbeiten aus dem Burgenland*, sv. 92 (Schlaininger Gespräche 1990: Juden im Grenzraum. Geschichte, Kultur, Lebenswandel), Eisenstadt, 1993.

Paul von Naredi-Rainer, *Salomos Tempel und das Abendland, Monumentale Folgen historischer Irrtümer*, Köln, 1994.

Literatura o zagrebačkoj sinagogi i povijesti Židova u Hrvatskoj
(izbor: prema kronološkom redu)

- Godišnjak*, izdaje Izraelska bogoštovna općina zagrebačka, 5688 (1927/28), Zagreb, 1927.
- Gavro Schwarz, *Povijest zagrebačke židovske općine od osnutka do 50-tih godina 19. vijeka*, Zagreb, 1939.
- Jevrejski almanah 1957-58.*, izd. Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1958.
- Spomenica 1919. – 1969.*, izd. Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1969.
- Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb, 1985.
- Židovi na tlu Jugoslavije*, kat. izložbe, Zagreb, 1988.
- Zbornik *200 godina Židova u Zagrebu*, izd. Židovska općina Zagreb, Zagreb, 1988.
- Mirjana Gross i Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Zagreb, 1992.
- Zbornik, *Antisemitizam Holokaust Antifašizam*, izd. Židovska općina Zagreb, Zagreb, 1996.
- Melita Švob, *Židovi u Hrvatskoj, migracije i promjene u židovskoj populaciji*, Zagreb, 1997.
- Zbornik, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, izd. Židovska općina Zagreb, 1998.
- Aleksander Laslo, *Prilozi za građevnu povijest općinske zgrade u Palmotićevoj 16: uz stotu obljetnicu gradnje*, časopis *Novi Omanut*, 29-30, Zagreb, 1998./5758-9.
- Julija Koš, *Alef bet židovstva*, Zagreb, 1999.